

สาส์นสมเด็จ

ลายพระหัตถ์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

และ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(ภาค ๔๑)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

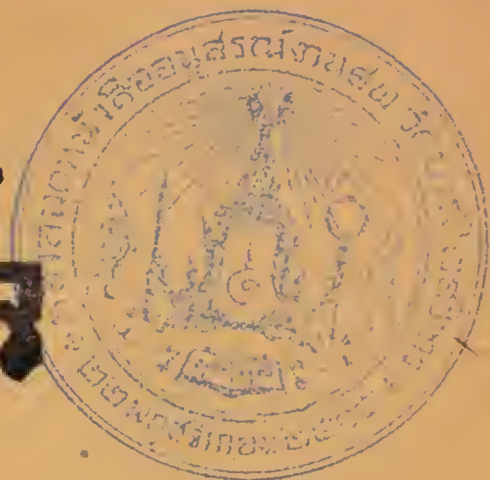
นางยวงคำ เตมิยานนท์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันอาทิตย์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒

สาส์นสมเด็จ

ลายพระหัตถ์

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

และ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(ภาค ๔๑)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางยวงคำ เตมิยานนท์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันอาทิตย์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒

คำนำ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางยวงคำ เตมิยานนท์ กำหนดวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม นายนพรัตน์ เตมิยานนท์ ผู้เป็นบุตร ได้มาแจ้งความประสงค์แก่เจ้าหน้าที่แผนกค้นคว้า กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือสาส์นสมเด็จ ภาค ๔๑ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ดังประสงค์

หนังสือเรื่องสาส์นสมเด็จนี้ เป็นลายพระหัตถ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีโต้ตอบกันในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพ เมื่อทรงวางภาระทางราชการงานเมือง และทรงพักผ่อนอย่างเงียบ ๆ พระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ทั้งสองพระองค์นี้ย่อมเป็นที่รู้ชัดอยู่ทั่วไปในหมู่นักศึกษาโบราณคดี ศิลปและวรรณคดี ฉะนั้นผู้ที่สนใจในแขนงวิชาเหล่านี้จึงนับถือสาส์นสมเด็จ ว่าเป็นประหนึ่งกุญแจที่จะไขไปสู่ความสว่างในปัญหาต่าง ๆ ไม่น้อยทีเดียว สาส์นสมเด็จนี้มีอยู่มากด้วยกัน กรมศิลปากรเคยนำลงในวารสารศิลปากร อันเป็นวารสารเผยแพร่ความรู้ในสาขาวิชาต่าง ๆ ซึ่งเป็นงานของกรมศิลปากรเริ่มมีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นต้นมา เมื่อลงพิมพ์ในหนังสือวารสารศิลปากรแล้ว ก็อนุญาตให้ผู้มาขอพิมพ์หนังสือจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติ ตัดตอนพิมพ์เป็นภาค ๆ ไป ในปัจจุบันนี้ได้พิมพ์ไปแล้ว รวม

๔๙ ภาค เฉพาะภาคนี้เป็นภาคที่ ๔๑ ซึ่งได้เคยจัดพิมพ์เป็นเล่มแล้วครั้งหนึ่ง เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นายแสง เวชชาชีวะ เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๐๑ การพิมพ์ภาคที่ ๔๑ ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๒

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่ นางยวงคำ เตมิยานนท์ ขออำนาจกุศลปณิธานและศรัทธา ซึ่งได้จัดพิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นวิทยาทาน คงเป็นปัจจัยเสริมส่งให้ นางยวงคำ เตมิยานนท์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้ประสบอิฐคุณมนุญผลในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

กรมศิลปากร

๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
"พระบิดา และ เจ้าชีวิต"
ของ
เจ้าหลวงแพร่และบรรดาลูกหลาน

รำลึกพระคุณ

ในการฌาปนกิจศพแม่ ข้าพเจ้ายังไม่ทราบว่าจะหาอะไรมาเป็นอภินันทนาการแด่ท่านที่เคารพทั้งหลาย ข้าพเจ้าจึงได้เข้าไปกราบหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย และทูลท่าน ตามที่แม่ได้สั่งไว้ก่อนป่วยหนักหรือก่อนตายว่า "ถ้าทำศพแม่ก็ขอให้ลูกไปเฝ้าท่านหญิงพูน ขอประทานหนังสือท่าน สุดแล้วแต่ท่านจะประทานไม่ว่าจะเป็นเรื่องอะไรก็ได้ ข้อสำคัญให้ขอประทานพระรูปเสด็จในกรม (หมายถึงพระฉายาลักษณ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) พิมพ์ไว้หน้าต้น พร้อมด้วยคำขวัญของลูก" ท่านหญิงพูนได้โปรดประทานมา ๒ เรื่อง ~~เรื่องแพร่-น่าน ๒๔๕๓ เรื่องหนึ่ง~~ เรื่องสาส์นสมเด็จ~~อีกเรื่องหนึ่ง~~

อะไรไม่หนักใจข้าพเจ้าเท่ากับที่จะต้องเขียนคำขวัญสรรเสริญพระคุณของสมเด็จในกรมให้เหมาะสมกับพระอุปการคุณที่ท่านได้ประทานให้กับเจ้าหลวง เจ้าครองนครแพร่ตลอดจนบุตรหลาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าพเจ้า ๓ พี่น้อง จงกลณี แก้วรัศมี มณีนพรัตน์ นามเหล่านี้ เป็นนามประทานของสมเด็จในกรมฯ ทั้งสิ้น เฉพาะข้าพเจ้าแล้วที่มีชีวิตอยู่ได้ทุกวันนี้ ก็เพราะพระบารมีของพระองค์ท่านปกเกล้าฯ หาไม่เช่นนั้นแล้วข้าพเจ้าจักต้องแท้งเสียแต่เมื่ออยู่ในครรภ์ อันเนื่องจากการเดินทางของแม่ต้องขึ้นเขาข้ามห้วยฯ ทางทุรกันดารจากแพร่จนกว่าจะได้ลงเรือที่ปากน้ำโพ มากรุงเทพฯ พระองค์ท่านได้ทรงโปรดประทานให้หมอคัมซัน (ภาย

หลังได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระบำบัด ฯ) เป็นผู้รักษาแม่ ข้าพเจ้าจึงได้มีนามว่านพรัตน์มาจนบัดนี้

ด้วยเหตุเหล่านี้แหละ จึงเป็นการยากยิ่งที่จะสรรหาคำใดมากล่าวให้เหมาะสมกับพระอุปการคุณของพระองค์ท่านได้ นอกจากจะถวายบังคมกราบไหว้ และถวายความสักการะพระองค์ท่านเสมอเหมือน **ทรงเป็นพระบิดาและเจ้าชีวิต** ของเจ้าหลวงแพร่ตลอดจนลูกหลาน

ในโอกาสนี้ ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานโอกาส ตั้งจิต อธิษฐานอาราธนา บารมีคุณพระศรีรัตนตรัย จง ดลบันดาลให้ ดวงพระวิญญาณของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จงประสบสุคติในสัมปรายภพนั้นทุกประการเทอญ.

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

นพรัตน์ เตมิยานนท์

นางยวงคำ เตมิยานนท์

ชาตะ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

มรณะ ๓๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑

ประวัติ

นางบวงคำ เตมิยานนท์ เป็นธิดาคนที่ ๔ ของเจ้าหลวงพิริยะเทพ-วงศ์ เจ้าครองนครแพร่ และแม่เจ้าบัวไหล เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ที่คุ้มหลวง จังหวัดแพร่

ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ท่านได้สมรสกับพระชัยสงคราม (จอน เตมิยา-นนท์) ได้เกิดบุตรและธิดาด้วยกัน ๓ คน คือ

๑. คุณหญิงประชาศรัยสรเดช (จงกลณี)

๒. นายแก้วรัศมี เตมิยานนท์ (ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๑๕ ปี)

๓. นายมณีนพรัตน์ เตมิยานนท์

นางบวงคำ ได้เริ่มป่วยด้วยโรคมะเร็งในลำไส้ ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้รับการรักษาพยาบาลจาก นายแพทย์ เกริก ผลนิวาศ ซึ่งเป็นหลานชาย และลูกหลานคนอื่น ๆ เป็นอย่างดี แต่ในที่สุดเป็นอัมพาต มีอาการแน่นิ่งเหมือนหลับสนิทตลอดมา จนถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบเมื่อวันที่ ๓๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ เวลา ๔.๐๐ น.

คำนวณอายุได้ ๗๗ ปี ๑๑ เดือน

สาส์นสมเด็จ

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๐ กันยายน ๒๔๘๓

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทราบฝ่าพระบาท

ดึกดำบรรพ์

๑) จะกราบทูลเรื่องเทวดาประจำวันทั้ง ๗ ต่อ แต่หนังสือเวรซึ่งกราบทูลมาก่อนสิบไป เพื่อนเขาบอกว่าเทวดาประจำวันทั้ง ๗ นั้นมาแต่ดาวพระเคราะห์ จึงได้สติขึ้นว่าจริงของเขาดังนั้น โหรของเรานับถือดวงดาวว่าเป็นใหญ่ อาจให้ดีให้ร้ายแก่โลกได้ ที่สุด "โหราศาสตร์" ก็กลายเป็นวิชาหมอดูไป จึงเกิดคำ "ดาราศาสตร์" ขึ้น ที่จริงก็เป็นวิชาอันเดียวกัน แต่ลงปลายแยกไปเสียคนละทาง ก็ควรแล้วที่เป็นสองชื่อขึ้น เพราะโหรเราหลับตา ลางคนก็ไม่รู้จักดวงดาวเสียด้วยซ้ำ ทำอะไรก็ทำไปตามแต่ตำราซึ่งตนมีเท่านั้น

คิดดูโหรเรานับถือเป็นสามชั้น คือ สัตตเคราะห์ อัฐเคราะห์ กับนพเคราะห์ สัตตเคราะห์ เป็นเก่าก่อน เทวดาประจำวันของเรา ก็คือดาวพระเคราะห์ ฝรั่งเขาว่าเป็นของบาบิโลนก่อน แล้วใคร ๆ ต่างก็จำเอาไป ที่ทางอังกฤษผิดกับไทยไปสามชื่อตามที่กราบทูลมาก่อนนั้น เขาว่าเยอรมันจำเอาไปแล้วเอาไปเปลี่ยนองค์เทวดาเสีย เป็นการเข้าแก่ตัวอย่างที่ว่า "ไม่เข้าใครออกใคร" อังกฤษเก่าก็เป็นเทือกเถาเยอรมัน จึงใช้

เทวดาประจำวันไปอย่างเยอรมัน พระโอดินนั้นเคยได้ยินชื่อแต่จะได้ยินมาแต่ไหนก็ลืมที่มาเสียแล้ว จึงเอาใจใส่ต่อมา ยังค้นได้ทรายขึ้นแล้วว่า พระโอดินก็คือเทวดาซึ่งรักษาพวกเยอรมันนั้นเอง เอาเสียทั้งผัวทั้งเมีย อัฐ–เคราะห์นั้นเติมราหูเข้า เราจะใช้อะไรบ้างมาแต่ก่อนก็ไม่ทราย เห็นแต่ที่หลังเขาใช้ผูกดวงชาตาก็เป็นเรื่องหมอดูอีก เห็นดวงเก่ามีแต่พระเคราะห์ ๘ เท่านั้น ที่มีมฤตยูขึ้นนั้นได้ยินเขาว่าเป็นของใหม่ ทูลกระหม่อมของเราทรงบัญญัติขึ้น จะมาแต่อะไรก็ไม่เข้าใจพอที่จะกรายทูล ราหูก็มีนักปราชญ์วินิจฉัยว่าคือโลกเรานี่เอง เมื่อเช่นนั้นก็ไม่แตกต่างทางออกไปจากพวกดาวพระเคราะห์ นพเคราะห์นั้นคาดหน้าว่าจะมาแต่สถานพระอาทิตย์ซึ่งมีอยู่ในอินเดีย เขาตั้งรูปพระอาทิตย์องค์ใหญ่ไว้กลาง แล้วมีเทวดาอีกองค์เล็ก ๆ ตั้งล้อมไว้ ๘ ทิศ เติมพระเกตุเข้าจึงเป็น ๙ องค์ด้วยกัน ถ้าไม่เติมก็มีแต่ ๗ ทิศ เห็นเห่อ เกจิอาจารย์ทางอินเดียเขาผูกนิทานไว้ว่า ราหู กับ เกตุ นั้น เป็นเทวดาองค์เดียวกัน เพราะถูกจักรนารายณ์เมื่อปางกวนน้ำอมฤต เพราะปลอมตัวเข้าไปเพื่อจะมีส่วนได้กินน้ำอมฤต ตัวจึงขาดออกไปเป็นสองท่อน ท่อนบนเป็นราหู ท่อนล่างเป็นเกตุ ด้วยราหูนั้นว่าตัวท่อนบนเป็นยักษ์ ท่อนล่างเป็นมังกร ว่าเพราะพระอาทิตย์พระจันทร์บอกพระนารายณ์ พระราหูจึงได้พยาบาทพระอาทิตย์พระจันทร์ตั้งใจอยู่เสมอที่จะกินเสีย นิทานอันนี้เราก็รู้กัน คนแก่เล่าอยู่บ่อย ๆ แต่เรื่องพระเกตุไม่มีใครรู้ ว่าจะเป็นกายท่อนล่างของราหู มีชื่ออยู่เหมือนกันเรียกว่า "ธุมเกตุ" แต่หมายเอาดาวหาง ก็มีลักษณะยาวอย่างมังกรเหมือนกัน โหรเราที่จะได้มาทีหลัง จึงตั้งยัตรพระเกตุไว้กลางด้วย นึกว่าเป็นเทวดาที่สำคัญ ที่เขาเอาพระอาทิตย์ไว้กลางนั้นชอบอย่างยิ่ง เพราะถ้าจะว่าตามทางอย่างเก่าก็มีหลายพวกที่

นับถือพระอาทิตย์ เช่น อิหร่าน เป็นต้น ถ้าจะว่าตามทางอย่างใหม่พระเคราะห์ทั้งหลายก็ย่อมเดินเวียนพระอาทิตย์อยู่ทั้งนั้น ตามที่ว่าราหูก็เป็นเทวดาองค์เดียวกันนั้น ก็เป็นอันว่าในการที่โหรเราถือเทวดานพเคราะห์นั้นก็ไม่ผิดทางไปเลย ที่เราเรียงลำดับพุธแล้วกระโดดข้ามไปเป็นเสาร์นั้น คิดว่ามาแต่เขาจัดตั้งพระเคราะห์ล้อมพระอาทิตย์ไว้ที่สถานอินเดียนั่นเอง คือตั้งพระจันทร์ไว้หน้าทางทิศตะวันออก ตั้งพระอังคารไว้อาคเณย์ ตั้งพระพุธไว้ทักษิณ ตั้งพระราหูไว้หรดี ตั้งพระเสาร์ไว้ประจิม เช่นนี้เป็นต้น เราย้ายเอาพระอาทิตย์ไปตั้งไว้อิสาน เห็นได้ว่า "โคมลอย" ไปถนัดใจ ที่คลาดเคลื่อนไปบ้างเพราะมาไกล

๒) เมื่อพูดถึงเรื่องเก่า ๆ ก็ทำให้นึกขึ้นมาถึงเรื่องธง ธงสีเดียว เช่น ธงผ้าแดงล้วนนั้นเป็นเก่าที่สุด ถัดลงมาก็เอาสีนั้นต่อกับสีอื่น เพื่อให้รู้ว่าอะไรผสมกับอะไรนั้นเป็นขั้นกลาง ที่ทำเป็นรูปอะไร เช่น รูปช้างเผือกเป็นต้นนั้น เป็นขั้นหลัง แม้ของเก่าเช่น ธงกระบี่ครุฑพ่าห์ก็หาได้ทำรูปไว้ในธงไม่ ทำเป็นรูปติดไว้กับคันธงเท่านั้น เข้าใจว่าที่กล่าวมาชั้นก่อน ว่าธงมีรูปอะไรนั้น คงทำรูปติดกับคันธงเช่นเดียวกัน

เบ็ดเตล็ด

๓) ราชทูตไทยซึ่งไปเจริญทางพระราชไมตรีที่เมืองอังกฤษ ครั้งแผ่นดินควีนวิคตอเรีย ซึ่งหลวงสิทธิสยามการเข้าไป "ถลก" ที่โรตารีคลับนั้น หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์เขาเก็บความมาลงก่อน แต่เกล้ากระหม่อมไม่ได้อ่าน ที่หลังเขาจึงลงรูปตามมา ดูรูปราชทูตก็ไม่รู้จัก ทำให้เกิดความสงสัยขึ้นว่าราชทูตนั้นคือใคร ครั้งไหน ครั้ง "นิราศลอนดอนอาวรณ์ถวิล" หรือมิใช่

๔) เห็นหนังสือพิมพ์ เขาลงเรื่องราชวงศ์โรมานอฟ กล่าวถึงพระโอรสพระเจ้าซาร์นิโคลัสประชวร ตรัสเพ้อว่า "ผีดิบ" เกิดสงสัยขึ้นว่า คำนั้นเขาแปลมาแต่คำใดในภาษาอังกฤษ ฝรั่งไม่มีผีสุก เพราะเขาไม่เผากัน เพิ่งจะมาเผากันเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง แต่ก็จัดว่าเป็นทางนอกศาสนา

ข่าว

๕) สำนักพระราชวังออกหมายบอกว่า พระองค์เจ้าภควดีสิ้นพระชนม์แล้ว เมื่อวันที่ ๓ เดือนนี้ เวลา ๑๙.๑๕ นาฬิกา ประชวรพระโรคชรา พระชันษา ๘๕ กำหนดจะสรงพระศพวันที่ ๔ เวลา ๑๗.๐๐ นาฬิกา แล้วเชิญพระศพออกตั้งที่อัตวิจารณ์ศาลา ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เสด็จจะมาทอดผ้าไตรหลวงที่ศาลานั้น เกล้ากระหม่อมตั้งใจจะเข้าไปสรงศพที่ตำหนัก แต่ถูกนาฬิกาช้าไปเสีย ๑๕ นาทีไม่ได้เตรียมเวลาเผื่อเหลือไป เห็นไม่ทันจึงตัดแก้เป็นไปเสียที่อัตวิจารณ์ศาลาทีเดียว

ในการนี้ได้เห็นอะไรแปลก ๆ เป็นต้นว่า เสลี่ยงหิวในหมายเรียกว่าเสลี่ยงแว่นฟ้า ที่เคยเห็นหามสองคนก็เป็นหามสี่คนขึ้น ใช้สอดลูกคลักกับเชือกสาแหรกซึ่งผูกกับคาน ก็มาตรงกับเสลี่ยงที่เจ้านายทรง เว้นแต่ไม่มีพนักเท่านั้นเห็นว่าดีขึ้น พระศพตั้งบนชั้นแว่นฟ้าสองชั้น ประกอบลองราชวงศ์ ปักฉัตรสามชั้นตามมุม ๔ คัน ดูฉัตรสามชั้นเห็นทรงพิลึก ตัวฉัตรเตี้ยตะม่อต้อ แต่คันยาวมาก ดูจำต้องเป็นเช่นนั้นอยู่เอง ไม่ฉะนั้นก็เชิญเข้ากระบวนแห่ไม่ได้ ที่เห็นแปลกไปคงเป็นด้วยนาน ๆ จึงจะเห็นทีหนึ่ง

เวลา ๑๘.๓๐ นาฬิกา ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงเสด็จมา ทรงจุดเครื่องนมัสการแล้วทรงทอดผ้าของหลวง ๑๐ ไตร พระ

ราชาคณะชักผ้าถวายอนุโมทนาแล้ว ทรงจุดเทียนที่เตียงพระสวดแล้ว เสด็จกลับ เป็นเสร็จการเพียงเท่านั้น

อัตวิจารณ์ศาลาได้ซ่อมใหม่ เรียบร้อยหมดทุกอย่าง

๖) ได้รับหมายบอกการเฉลิมพระชนม์พรรษา มีหมายกำหนดการใบพิมพ์ส่งมาให้ด้วย ๒ ฉบับ จึงได้แบ่งส่งมาถวายฉบับ ๑ แต่ไม่เป็นการประหลาดอะไร เป็นการตามเคยเท่านั้น

ลายพระหัตถ์

๗) เมื่อวันที่ ๗ กันยายน (วันเสาร์) ได้รับลายพระหัตถ์เวร ซึ่งลงวันที่ ๓ กันยายนตามกำหนด เรียบร้อยหมดทุกอย่าง จะกราบทูลสนองความลางข้อต่อไปนี้

๘) พระดำรัสพรรณนาถึงลำน้ำต่าง ๆ นั้นดีเต็มที่ สิ่งที่ไม่ทราบก็ทำให้ทราบขึ้นได้

ก) คลองพิงเป็นคลองที่คนขุดจริง ๆ แล้วก็ประหลาดใจที่ไม่ได้ไปต่อกับแม่น้ำพิง มิไปเพียงถึงแม่น้ำยมเท่านั้น เหตุใดจึงเรียกว่าคลองพิงก็ไม่เข้าใจ

ข) ได้ทราบขึ้นว่าเมืองวิเชียรคือเมืองศรีเทพ ซึ่งแต่ก่อนมาไม่ได้ทราบเลย ลำน้ำที่พระแก้วก็ทราบได้ว่าเป็นแม่น้ำเก่า แต่จะไปทางไหนหาทราบไม่ ตามพระดำรัสบอกทางที่ไปให้ทราบนั้นสว่างใจขึ้นดีเต็มที่

ค) เมืองพิษณุโลกนั้นได้ยินเขาว่ามีแม่น้ำสองแคว แต่ไม่ทราบว่าแควไหน อยู่ทางไหน ปากน้ำเกยชัยนั้นรู้จัก จำได้เพราะเรื่อง "อ้ายด่างเกยชัย" การที่เอาเรืออัครราชขึ้นไปพิษณุโลกนั้น เดี๋ยวนี้ขยับจะทำให้เชื่อไม่ได้

ฆ) ลำน้ำแม่ยม เป็นอันได้ความว่า ที่ชื่อเป็นเช่นนั้น เพราะผ่านเมืองบางยม จึงอยากทราบต่อไปว่าลำน้ำแม่วังได้ชื่อมาแต่อะไร ลำน้ำท่าแพนั้นรู้จัก

ง) ลำน้ำเชียงไกรหรือเชิงไกรนั้น ได้ยินมาไกลไปเสียอีกอย่างหนึ่งเป็นแม่น้ำพังไกร อันชื่ออะไรต่าง ๆ นั้นเคลื่อนไปเสมอ สุดแต่คนจะเรียกกันชั่วคราวเหมือนหนึ่งแม่น้ำบางปะกงก็ได้ความจากนิราศสุนทรภู่ว่าชื่อเดิมเป็นแม่น้ำบางปลามังกง

จ) แม่น้ำบางประมุงนั้นไม่เคยได้ยินทีเดียว รู้จักแต่คลองสวนหมาก อันแม่น้ำที่ตาย ที่ตื้นหาย ที่ลึกกลายเป็นบึงหนอง เห็นจะมีมากนัก บรรดาหนอง ถ้ามีแล้วมีต่อต่อกันไป เห็นได้ว่าคือแม่น้ำเก่า ทางฝั่งตะวันตกใกล้ปากน้ำโพ เห็นในแผนที่มีหนองติดต่อกันอยู่มากนัก รู้ได้ว่าเป็นแม่น้ำเก่า เกล้ากระหม่อมถนัดเที่ยวอย่างที่เรียกว่า " อิหลุยฉุยแฉก " คือขับเด็ก ๆ ที่บ้านลงแจวเรือ เกล้ากระหม่อมเป็นคนนำ แต่เกล้ากระหม่อมตลอดจนเด็กที่แจวเรือก็ไม่มีใครรู้ตำบลหนแห่งอะไรทั้งนั้น ได้อาศัยแต่แผนที่เป็นมัคคุเทศก์กลางแห่งก็อดหัวเราะไม่ได้ ปากคลองที่มีในแผนที่ซึ่งเราตั้งใจจะไปอยู่สูงกว่าหัวเราขึ้นไปเป็นไหน ในการเที่ยวอย่างอิหลุยฉุยแฉกนั้นได้พบแม่น้ำเก่าเข้าเป็นหลายแห่ง อย่างเช่นคลองสายที่อ่างทองซึ่งเคยเล่าถวายมาแล้วนั้น คลองน้ำยาซึ่งเข้าไปวัดตูมต้องไปด้วยเรือพายลำเล็ก ๆ แม้กระนั้นก็ยังต้องเข็น ไปถึงวัดตูมเข้าก็รู้สึกว่าเป็นแม่น้ำเก่า แต่จะไปต่ออะไรที่ไหนนั้นหาทราบไม่

ฉ) แม่น้ำน้อยตอนเมืองสรรค์นั้นเต็มที เมื่อเกล้ากระหม่อมไปเที่ยวเมืองสรรค์นั้นน้ำไม่มีติดแม่น้ำเลย แห้งเป็นแผ่นดินจนชาวบ้านเขาขุด

บ่อสงกลางแม่น้ำเอาน้ำมาใช้ ใต้นั้นลงมาก็ได้เคยไปเห็นแต่เป็นลางแห่งหลายแห่ง แม่น้ำนั้นดูที่ก็จะได้เปลี่ยนมาหลายทอดแล้วเหมือนกัน เช่นลำที่เข้าไปวัดพระนอนจักรศรี (เขียนอย่างไรก็ไม่ทราบ) เดิมทีก็เห็นจะไม่ใช่เข้าไปตัน วัดคงตั้งอยู่ริมแม่น้ำ การขุดคลองลัดนั้นทำให้ลำน้ำเปลี่ยนไปมาก คลองที่เรียกว่ากระทุ่มราย เคยเอาถ่อหยั่งลงไปก็ไม่ถึงดิน น้ำก็ลึกมาก ทางแม่น้ำใหญ่ตรงวัดไชโยนั้นทรายไปตั้งเป็นคันโขด เดินข้ามแม่น้ำท่องไปได้ เขาว่าเรือใหญ่จะขึ้นลงต้องขุดทราย เป็นแน่ว่านานเข้าจะต้องตัน ต้องใช้แม่น้ำน้อยทางกระทุ่มราย

ช) แม่น้ำบางลี่บางขาย เกล้ากระหม่อมเคยไปแต่เพียงวัดไลต่อขึ้นไปอีกไม่เคยไปเห็น เท่าที่เห็นก็เห็นกว้างใหญ่อยู่มาก

ซ) ตามพระดำรัสที่ตรัสว่า "เอาไว้ให้คนข้างหลังเขาคิด" นั้นทำให้นึกถึงพระสารสาสน์พลขันธ์ (เยรินี) ด้วยเกล้ากระหม่อมได้ปรารภกับแก ถึงเรื่องที่เกี่ยวด้วยพงศาวดารอันรู้มาแต่เล็กน้อย ไม่พอที่จะแต่งอะไรขึ้นได้ แกแนะนำว่าให้จดทิ้งไว้สำหรับคนภายหลังเขารู้อะไรมาอีกเขาจะได้เก็บเอาไปแต่งต่อ

ฌ) จริงอย่างพระดำรัส นุ่งหางหงส์ก็เป็นนุ่งจีบโจง ต้องถือว่านุ่งจีบโจงคือนุ่งหางหงส์ เพราะนุ่งอย่างจีบห้อยชายหนึ่งโจงชายหนึ่งเราไม่ได้นุ่ง

จะเลยทูลปรึกษาถึงสิ่งหนึ่งเสียด้วย เกล้ากระหม่อมเคยเห็นเขาทำเครื่องยัดนมด้วยทอง ก็เป็นรูปนม อยู่นั่นเอง เรียกกันว่า "ก่องนม" ก่องเห็นจะได้แก่กล่องดูเป็นคำชาวพายัพ แต่อย่างไรก็ดี ทำให้นึกถึง "วงถัน" ของเรา ที่ทำสวมนมไว้เฉย ๆ ดูไม่มีมูลเลย ถ้าภายในวงถัน

นั้นจะปิดทองเสียหมด อธิษฐานเอาว่าเป็นก่องนม เขาจำหลักริมให้ดูหรูหราจะควรหรือไม่ เชื่อว่าก่องนมนั้นเองนำมาให้เป็นผ้าคาดนมขึ้น เข้าใจว่าทางอินเดียก่องนมเขาจะมี ดูเหมือนไม่ทำด้วยทอง ทำเป็นปักเลื่อมเป็นเสื้อกั๊กหรือคาดอกอะไรก็มี เข้าใจว่าฝ่าพระบาทจะตรัสบอกได้ ด้วยเคยเสด็จไปอินเดีย และได้เคยทอดพระเนตร ระบำอินดูในห้องท้องช้างซึ่งเขาทำไว้ที่สวนอะไรในยุโรป นั้นเขาจะแต่งตัวอย่างไรก็ไม่ทราย

๑๐) ตรัสถึงเจ้ากรมเทศ เกล้ากระหม่อมเห็นแกแต่เวลาออกแขกตรงกับเวลาเข้าเจ้าเข้านาย แกแต่งตัวเรียบร้อย ไม่เคยเห็นเวลาปรกติของแก ตามที่ตรัสเล่าว่าแกไม่ใส่เสื้อชอบใช้ผ้าเปียกคาดอกนั้น ทำให้คิดถึงปลัดกรมชุ่มของเกล้ากระหม่อมชอบทำอย่างนั้นเหมือนกัน แกเป็นคนบุราณบวชอยู่สำนักวัดหงส์ เป็นสมุห์ของพระธรรมปหังสนาจารย์แต่ครั้งกระโน้น ได้เคยถามถึงเจ้าพระยายมราชแกออกจะดูหมิ่นว่า "เด็กเมื่อวานซืนนี่" ขอได้ทรงสังเกต ที่ว่าเจ้าพระยายมราชเป็นเด็กเมื่อวานซืนนั้น ท่านก็แก่กว่าเกล้ากระหม่อมเสียแล้ว ถึงแม้ปลัดกรมชุ่มจะมีอายุอ่อนกว่าเจ้ากรมเทศก็ดี แต่จัดว่าเป็นคนปูนเดียวกัน จึงชอบทำอะไรอย่างเดียวกัน และเข้ากับเจ้าพระยายมราชไม่ได้ด้วยเป็นชั้นเด็กกับผู้ใหญ่ไกลกันมาก.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พรฯ

ที่ ๕/๒๔๘๓

หมายกำหนดการ
พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา
กันยายน พุทธศักราช ๒๔๘๓

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
๑๙	๑๖.๓๐ น.	บรรพชิตญวนและจีน		
		ถวายพระพร		
		เจริญพระพุทธมนต์	พระอุโบสถ	
		สะเดาะ	วัดพระศรีรัตน์	เต็มยศจักรี
		ถวายบังคมพระ		
		บรมรูป	ปราสาทพระเทพบิดร	
		เจริญพระพุทธมนต์		
		เฉลิม	พระที่นั่งอมรินทร์	
๒๐	๙ ถึง ๑๖ น.	ลงพระนามถวาย	ในพระบรม	
		พระพร	มหาราชวัง	ปรกติ
	๑๐.๓๐ น.	เลี้ยงพระ		
		เทศน์มงคลวิเศษ	พระที่นั่งอมรินทร์	เต็มยศจุลจอมเกล้า
	๑๗.๐๐ น.	ทูตเฝ้า	พระที่นั่งจักรี	เต็มยศจักรี
๒๑	๑๖.๓๐ น.	ราชอุทยานสโมสร	สวนศิวาลัย	ครึ่งยศประดับราชอิสริยาภรณ์

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับบัญชาคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ โปรดให้กำหนดการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาขึ้น ดังต่อไปนี้

วันที่ ๑๙ กันยายน เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มายังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขึ้นมุขหน้าพระอุโบสถ หัวหน้าบรรพชิต ญวน และจีน ถวายคำถวายพระพรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแด่ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์แล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นพระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงประเคนผ้าไตรกับย่ามแก่พระสงฆ์ราชาคณะและเปรียญ ๕ รูป ทรงจุดเทียนบูชาพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร พระสัมพุทธพรรณี และพระพุทธรูปฉลองพระองค์ แล้วจุดเทียนเครื่องนมัสการ และเทียนบูชา เทพดานพเคราะห์ โหรบูชาเทพดานพเคราะห์ พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์นวัคคหายุสมธัมม์ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ออกจากพระอุโบสถไปขึ้นปราสาทพระเทพบิดร ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการะถวายบังคมสมเด็จพระบรพมหากษัตราธิราชเจ้า แล้วคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มาพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงประเคนผ้าไตรกับย่ามแด่พระสงฆ์ ๖๐ รูป พระสงฆ์ออกไปครองผ้า ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงจุดเทียนเท่าพระองค์ เทียนพระมหามงคลและเทียนบูชาพระพุทธรูปเทวรูปพระเคราะห์ พระสงฆ์ครองผ้าเสร็จ กลับเข้านั่งอาสน์ทรงจุดเทียนนมัสการทรงศีล พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์งานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา

วันที่ ๒๐ กันยายน ตั้งแต่เวลา ๙ นาฬิกา จนเวลา ๑๖ นาฬิกา เจ้าหน้าที่จัดสำหรับผู้ที่จะมาลงพระนามและนามถวายพระพรในวันพระบรมราชสมภพไว้ดังนี้

๑) *พระมหามนเทียร ในพระบรมมหาราชวัง*

พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน

๒) *ห้องรับแขกศาลาว่าการสำนักพระราชวัง*

พระบรมวงศานุวงศ์

๓) *ห้องรับแขกศาลาที่ทำการสำนักงานเลขานุการในพระองค์*

รัฐมนตรี คณะผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ

ประธานและรองประธานสภาผู้แทนราษฎร กับข้าราชการเทียบชั้นพิเศษขึ้นไป

๔) *ห้องแดงศาลาว่าการสำนักพระราชวัง*

ข้าราชการสำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร

สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร

ข้าราชการสำนักนายกรัฐมนตรี

ข้าราชการกระทรวงเกษตราธิการ

ข้าราชการกระทรวงการคลัง

๕) *ห้องโถงศาลาว่าการสำนักพระราชวัง*

พ่อค้า

คฤหบดี

ข้าราชการสำนักพระราชวัง

๖) *ห้องเขียวศาลาว่าการสำนักพระราชวัง*

ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ

ข้าราชการกระทรวงธรรมการ

ข้าราชการกระทรวงยุติธรรม

ข้าราชการกระทรวงเศรษฐการ

ข้าราชการสำนักงานราชเลขานุการในพระองค์

๗) *พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท*

ข้าราชการกระทรวงมหาดไทย

ข้าราชการกระทรวงกลาโหม

มนตรีและสมาชิกเทศบาล

หญิง ลงนามแห่งเดียวกับชายที่มาด้วย ถ้ามาตามลำพังปฏิบัติตามฝ่ายชาย

เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๐ นาที คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงจุดธูปเทียนนมัสการ พระสงฆ์ถวายพระพรจบแล้ว ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์ซึ่งเจริญพระพุทธมนต์ในงานนี้ แล้วทรงจุดเทียนเครื่องสังเวย โหรอ่านประกาศเทวดา พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ครั้นเสร็จแล้วทรงจุดเทียนเครื่องทรงธรรม สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนามงคลวิเศษกัณฑ์ ๑ จบแล้ว ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา แล้วประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานราชสังคหวัตถุ มีเงินตรากับผ้านุ่งห่มแก่ข้าราชการที่สูงอายุ

เวลาเที่ยงวัน ทหารบก ทหารเรือยิงปืนใหญ่เฉลิมพระขัตติยราชอิสริยยศ

เวลา ๑๗ นาฬิกา คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มายังพระที่

นั่งจักรีมหาปราสาท ณ ท้องพระโรงกลาง คณะทูตต่างประเทศเฝ้านำคำถวายพระพรวันพระบรมราชสมภพถวาย

วันที่ ๒๑ กันยายน เวลา ๑๖ นาฬิกา ๓๐ นาที คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มายังสวนศิวาลัย ในพระบรมมหาราชวัง ในงานพระราชอุทยานสโมสร ที่ทรงพระกรุณาโปรดให้เชิญเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ข้าราชการ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และสุภาพสตรีมาสโมสรสันนิบาตรับพระราชทานเลี้ยงน้ำชาเครื่องว่าง ในการพระราชพิธีเฉลิมพระชนม์พรรษา

การแต่งกาย

วันที่ ๑๙ กันยายน เย็น เจริญพระพุทธมนต์ แต่งเครื่องแบบเต็มยศ สายสะพายขัตติราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี

วันที่ ๒๐ กันยายน เช้า เลี้ยงพระ แต่งเครื่องแบบเต็มยศ สาย สะ พาย ราช อิสริยาภรณ์ จุลจอมเกล้า

เย็น ทูตเฝ้า มีเฉพาะแต่เจ้าหน้าที่ แต่งเครื่องแบบเต็มยศ สายสะพายขัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี

วันที่ ๒๑ กันยายน เย็น ราชอุทยานสโมสร แต่งเครื่องแบบครึ่งยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์

สำนักพระราชวัง

หมายมา ณ วันที่ ๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๘๓

บ้านซินนามอน ปีนัง

วันที่ ๑๗ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๘๓

ทูล สมเด็จกรมพระนริศฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์เวรฉบับลงวันที่ ๑๐ กันยายน แล้วโดยเรียบร้อย

ทูลสนองความในลายพระหัตถ์

๑) เรื่องเทวดาประจำวันทั้ง ๗ ที่ประทานอธิบายมาในลายพระหัตถ์ ดียิ่งนัก เข้าใจแจ่มแจ้งและเห็นจริงดังพระดำริ แต่หม่อมฉันไม่สามารถจะทูลขยายความออกไปอย่างใดได้ เพราะไม่สันทัดในความรู้เรื่องเทวดานพเคราะห์จะทูลได้แต่ความคิดบุคคลภายนอกเห็นว่ามนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์เห็นจะเริ่มมีประดิทินด้วยกำหนด "วัน" ก่อน โดยสังเกตพระอาทิตย์ขึ้นและตก ต่อมาถึงชั้นที่ ๒ รู้กำหนด "เดือน" โดยสังเกตดวงพระจันทร์ขึ้นแรม ต่อมาถึงชั้นที่ ๓ รู้กำหนดปี ๑๒ เดือน โดยสังเกตฤดู ร้อนหนาวเปลี่ยนกันในเดือนใดก็ดี หรือโดยผลไม้ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งออก ๑๒ เดือนครั้งหนึ่งก็ดี ประดิทินชั้นต้นรู้ได้เพียง วัน เดือน ปี ก่อนน่าจะเป็นเช่นนั้นอยู่นาน ครั้นรู้จักดาวฤกษ์จึงเกิดนับ ๗ วันเป็นสัปดาหะเห็นจะรู้เพียงเท่านั้นอยู่นานอีก จึงมีผู้สังเกตรู้ทางโคจรของตะวันเดือนดาว ก็เริ่มเกิดวิชาโหราศาสตร์ ตำราโหราศาสตร์เดิมก็คงเพียงรู้กำหนดโคจรจนสามารถจะพยากรณ์สุริยและจันทรอุปราคา แต่น้อยคนที่จะรู้ คนโดยมากจึงเชื่อว่าโหรเป็นผู้วิเศษเสมือนมีทิพจักษุ อาจจะเห็นเหตุการณ์ได้ไปจนนอกมนุษย์โลก คงมีโหรบางคนเอาใจใส่สังเกตต่อไป ว่าถ้าดวงตะวันเดือนดาวนพเคราะห์ เรียงกันใน จักราศีเป็นเช่นนั้นๆ มักมีเหตุเช่นนั้นๆ ใน

มนุษย์โลก เช่น ฝนแล้ง หรือฝนชุก เป็นต้น จึงเริ่มเกิดพยากรณ์ขึ้นโหราศาสตร์ที่หลังมาจึงเลยสมมุติเป็นเทวดา และแต่งเรื่องราวอะไรต่ออะไรไปต่าง ๆ

๒) ลักษณะธงนั้น เดิมคงเอาสีเป็นหลักและสีเดียวกันทั้งผืนเปรียบว่า เมื่อเทวาสุรสงคราม กองพลของพระวรุณใช้ธงสีแดง กองพลของพระอิสาณใช้ธงสีดำเป็นต้น เมื่อแลเห็นก็รู้ได้ง่ายว่าเป็นกองพลของใคร ที่ทำธงเป็น ๒ สีหรือหลายสี น่าจะเกิดแต่มีกองพลมากกว่าสีเบญจรงค์ หรือมิฉะนั้นในกองพล ๑ แบ่งออกเป็นหลายกองพัน ธงของกองพันเอาสีของกองพลเป็นพื้น เอาสีอื่นเพลาะเพิ่มเข้าเป็นเครื่องหมายของกองพัน หรืออีกอย่างหนึ่งธงของชาติเผอิญใช้สีพ้องกัน จึงต้องทำเครื่องหมายเพิ่มเข้าไปในธงให้ผิดกัน อย่างนี้มีเรื่องจริงปรากฏในพงศาวดารว่าเมื่อรัชกาลที่ ๒ มีเรือกำปั่นของหลวงไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ ๒ ลำ ชักธงสีแดงเป็นเครื่องหมาย อังกฤษเจ้าเมืองสิงคโปร์บอกมาว่า เรือหลวงชักธงแดงไปเหมือนกับเรือของพวกชวามลายู ขอให้เปลี่ยนเป็นอย่างอื่นจะได้รับรองเรือหลวงให้สมพระเกียรติยศ ก็สมัยนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระยาช้างเผือกถึง ๓ ตัว ทรงพระเกียรติเป็นพระเจ้าช้างเผือกจึงโปรดฯ ให้ทำรูปช้างเผือกอยู่ในวงจักรอันเป็นเครื่องหมายว่า สมเด็จพระรามาธิบดีเพิ่มเข้าในพื้นธงแดง เป็นมูลของธงช้างที่มีมาแต่ครั้งนั้น

๓) เรื่องทูตไทยในประเทศอังกฤษ ที่หลวงสิทธิสยามการ แสดงปาฐกถาในสโมสรโรตารีนั้น คือ คราวพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตนั้นเอง หลวงสิทธิ ฯ เก็บเอาความที่กล่าวไปจากหนังสือเรื่อง "จดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ" ซึ่งกรมหมื่นเทววงศ์

วโรทัยพิมพ์แจกในงานศพ นายพิณเทพเฉลิม (ขุนนาค) บิดาของหม่อมเพี้ยน หนังสือเรื่องนั้นมีเปน ๔ ตอน ตอนที่ ๑ หม่อมฉันแต่งให้ ว่าด้วยประเพณีทูตโบราณ ตอนที่ ๒ รายงานของหม่อมราโชทัย ตอนที่ ๓ นิราศลอนดอน ตอนที่ ๔ เปนภาษาอังกฤษและมีรูปภาพ เปนจดหมายเหตุอังกฤษพรรณนาถึงทูตไทยที่ไปครั้งนั้น หอพระสมุดฯ ได้สำเนามาจากหอสมุดกระทรวงอินเดียที่ลอนดอน จึงเปนเรื่องครบบริบูรณ์อยู่ในสมุดเล่มนั้น

(๔) เรื่องซารวิตซ์เพ้อถึงผีดิบนั้นหม่อมฉันไม่เคยรู้เลยทีเดียว เพิ่งได้ยินเมื่อตรัสมาในลายพระหัตถ์ หนังสือเรื่องราชวงศ์โรมานอฟนั้นหม่อมฉันก็ไม่เคยเห็น จึงเปนอันอั้นตันปัญญาไม่สามารถจะทูลสนองได้

(๕) ที่เขาคิดแปลงเสลี่ยงหิ้วเปนเสลี่ยง (ถ้าประดับกระจกก็ควรเรียกว่า) แว่นฟ้าดูก็ดีอยู่ จะทูลเรื่องเสลี่ยงหิ้วต่อไปอีกสักหน่อย ตั้งแต่หม่อมฉันเห็นเชิญพระโกศด้วยเสลี่ยงหิ้วก็รำคาญตา อาจจะว่าได้ว่าตั้งแต่ยังเปนเด็ก เพราะเห็นรูปร่างเสลี่ยงนั้นเอ้อเร้อ และเอารับของหนักซึ่งพ้นวิสัยคน ๒ คนจะหิ้วไปได้ด้วยกันกับเสลี่ยง เคยนึกสงสัยเสมอว่าเหตุไฉนจึงทำเช่นนั้น เมื่ออ่านพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่าเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ประชวรหนัก โปรดให้เชิญพระองค์ทรงพระเสลี่ยงหามไปทอดพระเนตรพระราชมนเทียร ก็นึกว่าเปนเสลี่ยงหาม ๔ คนอย่างเช่นเจ้านายทรง ต่อมาเห็นในหนังสือเรื่อง "สมเด็จพระบรมศพ" ได้ความชัดขึ้นว่าพระเจ้าบรมโกศทรงพระเสลี่ยงหิ้วไปทางท้องฉนวนในพระราชวัง ก็ยิ่งฉงนว่าเหตุไฉนจึงโปรดทรงเสลี่ยงหิ้วอย่างเช่นเชิญพระโกศ มาจนในรัชกาลที่ ๗ เมื่อจัดพิพิธภัณฑสถาน หม่อมฉันไปพบพระเสลี่ยงหิ้วของพระบาทสมเด็จพระขึ้น

เกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเห็นประจักษ์ความจริง ว่าพระเสลี่ยงหิ้วตัวจริงที่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงนั้นขนาดเล็กกะทัดรัดสำหรับคนหิ้ว ๒ คน (ซึ่งน่าจะเป็นโขลนผู้หญิงหิ้ว) สำหรับทรงเสด็จไปแต่ในพระราชวัง เสลี่ยงหิ้วที่ใช้เชิญพระโกศเป็นแต่เอาแบบเสลี่ยงหิ้วตัวจริงมาขยายส่วน ใหญ่ ขึ้น และ ลด พนักหลังเสียให้ตั้งพระโกศได้ แต่คงให้คนหิ้ว ๒ คนตามแบบเดิมจึงดูผิดวิสัย คิดต่อไปว่าผู้ที่จะใช้เสลี่ยงหิ้วตัวจริงนั้นได้มีแต่พระเจ้าแผ่นดิน พระองค์เดียว เพราะฉะนั้นเสลี่ยงหิ้วที่ขยายเป็นขนาดใหญ่เดิมเห็นจะ สำหรับแต่เชิญ พระลองเงินซึ่งทรงพระบรมศพเท่านั้น มาใช้ต่อออกไป ถึง พระศพ อื่นต่อ เมื่อภายหลัง

๖) ฉัตร ๓ ชั้นที่ ตั้งรอบ พระศพ พระองค์หญิง ภควดีนั้น เป็น แบบเครื่องสูงวังหน้า หม่อมฉันเคยได้เห็นตัวจริงที่พระพุทธบาท ว่าเป็นของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ (ปล่อย) ถวายพระพุทธบาทเมื่อเสด็จกลับจากไปตีเมืองเวียงจันท์ เดิมหุบฉัตรใส่ปลอกเหล็กไว้ ที่ฝาผนังในพระ-มณฑปทั้ง ๒ ข้าง แล้วเอาออกเสีย เห็นจะเป็นเมื่อพระมงคลทิพ (มุ้ย) ทำการปฏิสังขรณ์หม่อมฉันเคยขอกพระโพธิวงศ์ (นวม) ท่านไปขอเครื่องสูงใหม่ที่กรมอภิรมย์ เขาทำให้เป็นอย่างเครื่องสูงวังหลวง ต้องเอาไปตั้งไว้ที่ในคลังทั้งสำรับ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เคยตรัสเล่าว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ทรงรังเกียจเครื่องสูงวังหน้า เมื่อใกล้จะสวรรคตกราบทูลทูลกระหม่อมว่าขอให้ตั้งเครื่องสูงวังหลวงที่พระศพ เพราะพระ

องค์เป็นเจ้านายวังหลวง ทูลกระหม่อมจึงโปรดให้ตั้งเครื่องสูง ๒ สำรับ ทั้งเครื่องสูงวังหลวงและเครื่องสูงวังหน้า

๗) เมืองสีเทพมีเรื่องที่ควรจะทูลบรรเลงได้ เดิมหม่อมฉันเห็นชื่อในทำเนียบเก่าไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน ถามที่ในกระทรวงมหาดไทย ก็ไม่มีใครรู้ ต่อมาหม่อมฉันพบสมุดไทยพวกที่อยู่บนเพดานศาลาลูกขุนในมีจดหมายเหตุสั่งให้คนเชิญตราไปบอกข่าวพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตยังหัวเมืองต่าง ๆ มีว่าให้คนนั้นๆเชิญตราไปยังเมืองนั้น ๆ ให้คน ๑ เชิญตราไปยังเมืองสระบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองสีเทพ เมืองเพชรบูรณ์ หม่อมฉันก็ได้เค้าว่าเมืองสีเทพเห็นจะอยู่ทางลำน้ำสัก เมื่อหม่อมฉันไปเมืองเพชรบูรณ์ ขาไป ๆ ขึ้นเดินบกในแขวงเมืองพิจิตรข้ามเทือกเขาปันน้ำไป ขากลับ ๆ ลงมาทางเรือ สืบหาเมืองเก่าลงมา เขาบอกว่ามีเมืองโบราณเมือง ๑ อยู่ใกล้ ๆ กับเมืองวิเชียร ชื่อว่าเมืองอภัยสาลี หม่อมฉันลงมาถึงเมืองวิเชียรเวลานั้นพระยาประเสริฐสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองวิเชียรแก่ชราออกจากราชการนานแล้ว ปลกเปลี้ยมาหาหม่อมฉันไม่ได้ หม่อมฉันจึงไปเยี่ยมถึงบ้าน ถามพระยาประเสริฐสงครามว่าเมือง สีเทพ อยู่ที่ไหน แกบอกว่าคือเมืองวิเชียรนั้นเอง เดิมชื่อว่าเมืองสีเทพ เมื่อครั้งปราบขบถเวียงจันท์ในรัชกาลที่ ๓ พวกเมืองสีเทพมีความชอบ ในการสงครามครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เปลี่ยนศักดิ์เมืองสีเทพขึ้นเป็นเมืองตรี เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองวิเชียรบุรี เพราะมีเขาแก้วแห่ง ๑ อยู่ในเขตเมืองนั้น ทรงตั้งเจ้าเมืองเป็นพระยาประเสริฐสงครามแต่

นั้นมา สืบถามต่อไปถึงชื่อเมืองอภัยสาลี แกว่าเป็นแต่พระธุดงค์บอกชื่อให้ หม่อมฉันจึงยุติว่าเมืองสีเทพ หรือศรีเทพหรือสีห์เทพ คงเป็นชื่อของเมืองโบราณนั้น

๘) ตรัสปรึกษาถึงวัตถุที่เรียก "ก่องนม" นั้น หม่อมฉันไม่เคยค้นคำอธิบายมาแต่ก่อน จะทูลได้แต่โดยเดา แต่นึกว่าไม่ผิด- คือเสื้อชั้นในอย่างที่ผู้หญิงชาวอินเดียยังใช้อยู่ เป็นเสื้อช่องคอกว้างมีแขนปกลงมาเพียงพ้นรักแร้ และชายเสื้อลงมาหมดเพียงซี่โครงข้างเหนือสะดือ ลักษณะเสื้ออย่างนี้มีประโยชน์ที่จะยกนมอันย้อยยานให้ตั้งเป็นทรวดทรงเป็นสำคัญจึงเรียกว่า ก่อง (กล่อง) นม ตรงกับประโยชน์ที่ใช้ ฝรั่งก็ยังชอบใช้ในบัดนี้ดังรูปภาพที่ส่งมาถวาย

อันเป็นเครื่องประดับตัวสตรีที่ทำด้วยทองและเพชรนิลจินดา ถ้าประดับหัวก็ใช้สวมหรือเสียบกับเรือนผม ถ้าประดับคอและแขนหรือข้อมือข้อตีน และนิ้วย่อมใช้สวม ถ้าประดับบั้นเอวย่อมใช้คาด ถ้าประดับหูจมูกต้องเจาะเนื้อให้เป็นรูไว้สำหรับห้อยเครื่องประดับ แต่ประดับนมจะทำอย่างไรเสียบก็ไม่ได้สวมก็ไม่ได้ เจาะรูห้อยก็ไม่ได้ ได้แต่แขวนคอต่อลงมาก็จะต้องมีสายโยงไปผูกไว้ข้างหลัง และยังลำบากด้วยเต้านมไม่คงรูปเหมือนอวัยวะอื่น ๆ ที่รูปภาพเขียนเครื่องประดับเป็นวงแหวนไว้ที่ขวั้นนมจะอยู่ได้อย่างไรคิดไม่เห็น น่าจะเป็นแต่ความคิดของช่างเขียน เพราะนมไม่เป็นสิ่งซึ่งจะแต่งด้วยเครื่องประดับได้เขาจึงทำก่องสวม แล้วประดับก่องนั้นด้วยปักทองเป็นต้น หม่อมฉันคิดเห็นดังนี้

ปกิรณกะ

๙) หญิงพูนเธอชวนหม่อมฉันให้แต่งนิทานโบราณคดี หม่อมฉันลองแต่งดูสักสองสามเรื่อง คัดสำเนาส่งมาถวายทรงอ่านเล่นเรื่อง ๑ พร้อมกับจดหมายฉบับนี้

๑๐) หลานแมวกลับมาถึงปีนังเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๕ กันยายน บอกว่าได้ไปเฝ้าเห็นสบายดีอยู่ด้วยกันหมด หม่อมฉันก็ยินดี

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรงราชานุภาพ

คำนำนิทานโบราณคดี

เรื่องต่าง ๆ ที่จะเล่าต่อไปนี้ ล้วนเป็นเรื่องจริงซึ่งตัวฉันได้รู้เห็นเอง มิใช่คิดผูกขึ้นใหม่ แต่เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดนอกพงศาวดาร จึงเรียกว่านิทานโบราณคดี เหตุที่จะเขียนนิทานเหล่านี้เกิดแต่ลูกที่อยู่ด้วยอยากรู้เรื่องเก่าแก่ก่อนเธอเกิด ถึงเวลานั่งกินอาหารพร้อมกันมักชวนให้เล่าให้ฟังเนือง ๆ ส่วนตัวฉันเองตกมาถึงเวลาแก่ชราดูก็ชอบเล่าอะไร ๆ ให้เด็กฟัง เหมือนอย่างคนแก่ที่ฉันเคยเห็นมาแต่ก่อน และตัวฉันเองเมื่อยังหนุ่มก็เคยชอบไต่ถามท่านผู้ใหญ่อย่างเดียวกัน และจำได้ถึงสมัยเมื่อฉันยังเป็นนายทหารมหาดเล็กประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เวลาค่ำมักชอบไปเฝ้าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ที่วังตรงหน้าประตูวิเศษไชยศรี ทูลถามถึงเรื่องโบราณต่าง ๆ ท่านก็โปรดตรัสเล่าให้ฟังโดยไม่ทรงรังเกียจ ดูเหมือนจะพอพระหฤทัยให้ทูลถามด้วยเสียอีก การที่คนแก่ชอบเล่าอะไรให้เด็กฟังน่าจะเป็นธรรมดามีมาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่โดยมากเล่าแล้วก็แล้วไป ต่อบางทีจึงมีคนเขียนเรื่องที่เล่าลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตัวฉันเองเดิมก็ไม่คิดว่าจะเขียน แต่ลูกหญิงพูนพิศมัยเธอว่าเรื่องต่าง ๆ ที่ฉันเล่าให้ฟังแม้จะเป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด แต่เป็นเรื่องเนื่องกับคดีธรรมก็มี เป็นเรื่องแปลกประหลาดนาน ๆ จะปรากฏก็มี เป็นเรื่องที่ขบขันก็มี ล้วนน่ารู้ทั้งนั้น ถ้าปล่อยให้สูญเสียน่าเสียดาย เธอวิงวอนขอให้ฉันเขียนรักษาไว้ให้เป็นประโยชน์ทางความรู้แก่คนภายหน้า ฉันจึงได้เขียนนิทานโบราณคดีด้วยประการฉะนี้ แต่รู้สึกตัวว่าเขียนเมื่อแก่ชราอายุถึง ๗๘ ปีแล้ว อาจจะหลงลืมไปบ้าง แต่ถ้าลืมก็คงลืมแต่พ.ศ.ความและศักราช ส่วนตัวเรื่องนั้นเชื่อว่ายังจำได้มั่นคง หวังใจว่าผู้อ่านจะไม่เสียเวลาเปล่าด้วยอ่านนิทานเหล่านี้

เรื่องห้ามไม่ให้เจ้าไปเมืองสุพรรณ

มีคติโบราณถือกันมาแต่ก่อนว่า ห้ามมิให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณบุรี จะห้ามมาแต่เมื่อใด ห้ามเพราะเหตุใด และถ้าเจ้านายขืนเสด็จไปจะเป็นอย่างไร สืบสวนก็ไม่ได้ความเป็นหลักฐาน เป็นแต่อ้างกันไปต่าง ๆ ว่า เพราะเทพารักษ์ที่เมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้าบ้าง ว่ามีอะไรเป็นอัปมงคลที่เมืองสุพรรณอาจทำให้เสียพระจริตบ้าง แต่เมื่อมีคติโบราณห้ามอยู่อย่างนั้น เจ้านายก็ไม่เสด็จไปเมืองสุพรรณ เพราะไม่อยากฝ่าฝืนคติโบราณ หรือไม่กล้าทูลลาเพราะเกรงว่าพระเจ้าอยู่หัวจะไม่พระราชทานอนุญาตให้เสด็จไป อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่าเจ้านายพระองค์ไหนได้เคยเสด็จไปเมืองสุพรรณแต่ก่อนมา มาตกเป็นหน้าที่ของฉันที่จะเป็นผู้เพิกถอนคตินั้น ดูก็ประหลาดอยู่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฉันเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในปีนั้นฉันไปตรวจหัวเมืองต่าง ๆ ตั้งแต่เมือง อ่างทองขึ้นไปถึงเมือง พิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย เมืองตาก แล้วกลับลงมาทางเมืองกำแพงเพชร เมื่อมาถึงเมืองอ่างทองหยุดพักอยู่ ๒ วัน สั่งเจ้าเมืองกรมการให้หาม้าพาหนะกับคนหาบหามสิ่งของ จะเดินทางบกไปเมืองสุพรรณบุรี เวลานั้นพระยาอินทรวิชิต (เถียร) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง แกได้รับราชการในกรมมหาดเล็กแต่ในรัชกาลที่ ๔ เคยอุ้มฉันมาเมื่อยังเป็นเด็ก จึงคุ้นเคยชอบพอกันสนิทกว่าขุนนางที่เป็นชาวหัวเมือง แต่สังเกตดูแกไม่ค่อยเต็มใจจะให้ฉันไปเมืองสุพรรณ บอกว่าหนทางไกลไม่มีที่พักแรม และท้องทุ่งที่จะเดิน

ทางก็ยังเป็นน้ำเป็นโคลน ถ้าไปเกรงจะลำบากนัก ฉันตอบว่าได้เคยเดินบก ทางไกล ๆ มาหลายแห่งแล้วเห็นพอจะทนได้ไม่เป็นไรดอก ทั้งได้สั่งให้เรือไปคอยรับอยู่ที่เมืองสุพรรณ พวกเมืองสุพรรณก็รู้กันอยู่หมดว่าฉันจะไป ถ้าไม่ไปก็อายเขา แกได้ฟังตอบก็ไม่ว่ากระไรต่อไป แต่แกไม่นิ่งออกจากฉันแกไปหาพระยาวรวุฒิโภคัย ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ไปกับฉันไปถามว่า "นี่ในกรมท่านไม่ทรงทราบหรือ ว่าเขาห้ามไม่ให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ ทำไมเจ้าคุณไม่ทูลห้ามปราม" พระยาวรวุฒิก็เห็นจะออกตกใจมาบอกฉันตามคำที่พระยาอ่างทองว่า ฉันสั่งพระยาวรวุฒิให้กลับไปถามพระยาอ่างทองว่าห้ามเพราะเหตุใดแกรู้หรือไม่ พระยาอ่างทองบอกมาว่า "เขาว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้านาย ถ้าเสด็จไปมักทำให้เกิดภัยอันตราย" ฉันได้ฟังก็เข้าใจในขณะนั้น ว่าเหตุที่พระยาอ่างทองพยายามห้ามปรามมิให้ไปเมืองสุพรรณ คงเป็นเพราะแกมีความภักดีต่อพระราชวงศ์ เกรงว่าจะเกิดภัยอันตรายแก่ฉันจึงห้ามปราม ถ้าเป็นเจ้านายพระองค์อื่นก็เห็นจะคิดบอกบ็ด ไม่จัดพาหนะมาถวาย แต่ตัวฉันเผอิญเป็นทั้งเจ้าและเป็นนายของแกในตำแหน่งราชการไม่กล้าบอกบ็ด จึงพยายามห้ามอย่างนั้น ฉันสั่งพระยาวรวุฒิให้ไปชี้แจงแก่พระยาอ่างทอง ว่าฉันเคยได้ยินมาแล้ว ว่าไม่ให้เจ้านายเสด็จไปเมืองสุพรรณ แต่ยังไม่รู้ว่าเพราะเหตุใด เมื่อได้ฟังคำอธิบายของพระยาอ่างทอง ว่าเพราะเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณไม่ชอบเจ้านาย ฉันคิดว่าเทพารักษ์ที่มีฤทธิ์เดชถึงสามารถจะให้ร้ายดีแก่ผู้อื่นได้จะต้องได้สร้างบารมีมาแต่ชาติปางก่อน ผลบุญจึงบันดาลให้มาเป็นเทพา-รักษ์ศักดิ์สิทธิ์ถึงปานนั้น ก็การสร้างบารมีนั้นจำต้องประกอบด้วยศีลธรรมความดี ถ้าปราศจากศีลธรรมก็หาอาจจะเป็นเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ได้ไม่ เพราะ

ฉะนั้นฉันเห็นว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณคงอยู่ในศีลธรรม รู้ว่าฉันไปเมืองสุพรรณเพื่อจะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน คงจะกลับยินดีอนุโมทนาด้วยเสียอีก ไม่เห็นว่าน่าวิตกอย่างไร พระยาอ่างทองจนถ้อยคำสำนวนก็ไม่ขัดขวางต่อไป

ฉันออกจากเมืองอ่างทองแต่พอรุ่งเช้า ต้องลงเรือข้ามลำน้ำน้อยที่ตั้งเมืองวิเศษชัยชาญแต่ก่อนแล้วขี่ม้าต่อไป ท้องที่ในระหว่างเมืองอ่างทองกับเมืองสุพรรณบุรีเป็นทุ่งตลอดทาง เวลานั้นเป็นต้นฤดูแล้งบางแห่งแผ่นดินแห้งพอขี่ม้าควบได้ บางแห่งยังไม่ทันแห้งสนิทได้แต่ขี่ สบัดย่างบางแห่งก็เป็นน้ำเป็นโคลนต้องให้ม้าเดินลุยน้ำไป แต่เป็นที่นามีหมู่บ้านราษฎรเป็นระยะออกไปจนใกล้จะต่อแดนเมืองสุพรรณจึงเป็นป่าพงทิ้งว่างอยู่ตอนหนึ่งเรียกว่าย่านสาวร้องไห้ ชื่อนี้ได้ยินเรียกหลายแห่ง หมายความว่าที่ตอนนั้นเมื่อถึงฤดูแล้งแห้งผาก คนเดินทางหาน้ำกินไม่ได้เหมือนกันทั้งนั้น ฉันขี่ม้าไปตั้งแต่เช้าจนสายออกจะหิว เหลียวหาคนพวกหาบอาหารก็ตามไม่ทัน ถึงบ้านชาวนาแห่งหนึ่ง มีพวกชาวบ้านพากันออกมานั่งคอยรับและมีแก่ใจหาสำรับกับข้าวตั้งเรียงไว้ที่หน้าบ้านเตรียมเลี้ยงพวกฉันที่จะผ่านไป ฉันลงจากม้าไปทักทายปราศรัยแล้วเปิดฝาชีสำรับดู เห็นเขาหุงข้าวแดงแต่เป็นข้าวใหม่ในปีนั้นมา เลี้ยงกับปลาแห้งปีใหม่นั้นเหมือนกัน นอกจากนั้นมีกับข้าวอย่างอื่นสักสองสามสิ่งซึ่งไม่น่ากิน แต่เห็นข้าวใหม่กับปลาแห้งก็อยากกินด้วยกำลังหิว เลยหยุดพักกินข้าวที่ชาวบ้านเลี้ยงอร่อยพิลึกยังไม่ลืมจนบัดนี้ สังเกตดูชาวบ้านเห็นพวกเรากินเอร็ดอร่อยก็พากันยินดี ข้าวปลาบกพร่องก็เอามาเติมจนกินอิ่มกันหมด คงรู้สึกว่าหามาไม่เสียแรงเปล่า เมื่อกินอิ่มแล้วฉันวางเงินปลึกให้เป็นบำเหน็จทุกสำรับ

ตรงนี้จะเล่าถึงเรื่องชาวบ้านเลี้ยงคนเดินทางเลยไปอีกสักหน่อย ดูเหมือนจะเป็นธรรมดาของชาวเมืองไทยไม่เลือกว่าอยู่หัวเมืองไหน ๆ ถ้ามีแขกไปถึงบ้านชอบเลี้ยงอาหารด้วยความอารีมิได้ปรารถนาจะเรียกค่าตอบแทนอย่างไร จะว่าเป็นธรรมดาของชนชาติไทยก็เห็นจะได้ ฉันเคยได้ยินคนไปเที่ยวตามหัวเมืองแม้จนฝรั่ง มาเล่าและชมเช่นนั้นเป็นปากเดียวกันหมด ฉันได้เห็นเป็นอย่างประหลาดครั้งหนึ่ง เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ "ประพาสต้น" คือมิให้ใครรู้จัก เวลาเย็นวันหนึ่งทรงเรือพายไปในทุ่งทางคลองดำเนินสะดวกไปถึงบ้านชาวไร่แห่งหนึ่ง เจ้าของบ้านเป็นผู้หญิงกำลังตั้งสำรับไว้จะกินอาหารเย็นกับลูกหลาน พอแลเห็นพระองค์ แกสำคัญว่าเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จก็เชิญให้เสวยอาหารที่แกตั้งไว้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเห็นสนุกก็รับเชิญแล้วตรัสชวนพวกที่ตามเสด็จเข้านั่งล้อมกินด้วยกัน แต่ในขณะเมื่อกำลังเสวยอยู่นั้น ลูกชายเจ้าของบ้านซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติมันนั่งแล ๆ อยู่สักครู่หนึ่ง ออกปากว่า "เหมือนนัก" แล้วว่า "แน่แล้ว" ลุกขึ้นนั่งคุกเข่ากรายในทันที พวกเราถามว่าเหมือนอะไร มันบอกว่า "เหมือนรูปเจ้าชีวิตที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา" เลยฮากันทั้งวง เจ้าของบ้านได้พระราชทานเงินตอบแทนกว่าค่าอาหารหลายเท่า เวลาตัวฉันเองไปตรวจราชการตามหัวเมือง ไปพักร้อนหรือแรมใกล้หมู่บ้านที่ไหนพวกชาวบ้านก็มักหาสำรับกับข้าวมาให้โดยอำเภอใจมิได้มีผู้ใดสั่งเสีย แม้กระบวนเสด็จพระราชดำเนินก็ทำเช่นนั้น โดยประสงค์จะเลี้ยงพวกบริพาร พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานเงินปลิกวางในสำรับตอบแทนเสมอเป็นนิจ ฉันเองก็ทำเช่นนั้น เพื่อจะรักษาประเพณีที่ดีของไทยมิให้เกิดท้อถอยเพราะ

เห็นว่าทำคุณไม่ได้รับความขอบใจ เปรียบเหมือนเลี้ยงพระไม่สวดยถาสัพพี แต่คนเดินทางที่เป็นสาธุชนเขาก็ตอบแทนอย่างไรอย่างหนึ่งเหมือนกัน ยังมีอนุสนธิต่อจากการกินไปถึงที่พักนอนของคนเดินทาง ในเมืองไทยนี้อีกอย่างหนึ่งที่มีวัดอยู่ทั่วทุกหนแห่ง บรรดาคนเดินทางถ้าไปโดยสุภาพก็เป็นที่หวังใจได้ ว่าจะอาศัยพักแรมที่วัดไหน พระสงฆ์ก็มีความอารีต้อนรับให้พักที่วัดนั้นเหมือนกันหมดทุกแห่ง การเดินทางในเมืองไทยจึงสะดวกด้วยประการฉะนี้

พ้นทุ่งนาในแขวงเมืองอ่างทองต้องผ่านพงย่านสาว ร้องไห้ ไปสักชั่วโมงหนึ่งก็ออกท้องทุ่งนาในแขวงเมืองสุพรรณบุรี เมื่อใกล้จะถึงชานเมืองแลเห็นต้นตาลเป็นป่าใหญ่คล้ายกับที่เมืองเพชรบุรี นึกขึ้นได้ถึงนิทานที่ได้เคยฟังเขาเล่าเมื่อตามเสด็จไปเมือง เพชรบุรี แต่ฉันยังเป็น ทหาร มหาดเล็ก ซึ่งอ้างเป็นมูลภาษิตว่า "เมืองสุพรรณมีต้นตาลน้อยกว่าเมืองเพชรบุรีต้นเดียว" ดูก็ขันอยู่ นิทานนั้นว่ามีชายชาวสุพรรณ ๒ คน ไปยังเมืองเพชรบุรี วันหนึ่งเพื่อนฝูงชาวเมือง เพชรหลายคนชวนไปกินเหล้าที่โรงสุราพอกินเหล้าเมาถึงตัวด้วยกันก็คุยอวดอ้างกันไปต่าง ๆ ตามประสาขี้เมา คนที่เป็นชาวเมืองเพชรคนหนึ่งอวดขึ้นว่า ที่เมืองไหนๆ ไม่มีต้นตาลมากเหมือนเมืองเพชรบุรี คนที่เป็นชาวสุพรรณขัดคอว่าที่เมืองสุพรรณมีต้นตาลมากกว่าเมืองเพชรเป็นไหน ๆ คนชาวเมืองเพชรออกเคือง ว่าเมืองสุพรรณเล็กขี้ปะติ๋ว เมืองอื่นที่ใหญ่กว่าเมืองสุพรรณ ก็ไม่มีต้นตาลมากเท่าเมืองเพชรบุรี คนชาวเมืองสุพรรณขัดใจตอบว่าอะไร ๆ ที่เมืองสุพรรณมีดีกว่าเมืองเพชรถมไป ทำไมต้นตาลจะมีมากกว่าไม่ได้ เลยเถียงกันจนเกิดโทสะทั้ง

๒ ฝ่ายเกือบจะชกกันขึ้น คนชาวสุพรรณเห็นพวกเมืองเพชรจะเข้าช่วยเพื่อนก็รู้สึกตัว ยอมรับว่า "เอาเถอะ ต้นตาลเมืองสุพรรณมีน้อยกว่าเมืองเพชรต้น ๑" พวกชาวเมืองเพชรชนะก็พอใจเลยดีกันอย่างเดิม เขาเล่ามาดังนี้

ทางจากเมืองอ่างทองไปเมืองสุพรรณเป็นทางไกล และในเวลานั้นยังไปลำบากสมดังพระยาอ่างทองว่า ขี่ม้าไปตั้งแต่เช้าจนเย็นรู้สึกเพลียถึงออกปากถามคนขี่ม้านำทางว่าเมื่อไรจะถึงหลายหน จนจวนพลบค่ำจึงไปถึงทำเนียบที่พัก ณ เมืองสุพรรณบุรี แต่พอถึงก็รู้เรื่องแปลกประหลาดด้วยพวกกรมการเมืองสุพรรณที่คอยรับฉันอยู่ มีแต่พระชัยราชรักษา ปลัดเป็นหัวหน้าหาเห็นตัวพระยาสุนทรสงครามเจ้าเมืองไม่ ฉันถามพระปลัดว่าพระยาสุพรรณเจ็บหรือ เขาบอกว่าเข้าไปกรุงเทพฯ ฉันแปลกใจถามต่อไปว่าไปแต่เมื่อไร เขาบอกว่าไปเมื่อสามสี่วันนี้เอง ก็ยิ่งประหลาดใจว่าตัวฉันเป็นเสนาบดีไปตรวจราชการครั้งแรก ชอบที่เจ้าเมืองจะคอยรับรองเหมือนอย่างเมืองอื่น ๆ ที่ได้ไปแล้ว นี่อย่างไรพระยาสุพรรณจึงหลบหน้าไปเช่นนั้น ครั้นไปถึงที่พักได้ทราบความต่อไปว่า พระยาสุพรรณเก็บทรัพย์สินสมบัติของตนไปด้วยหมด ดูราวกับจะไม่กลับมาอีก ก็เลยพิศวง ด้วยพระยาสุพรรณคนนั้นก็เคยรู้จักกับฉันมาแต่ก่อน และมิได้มีเหตุใดที่จะรังเกียจกันในส่วนตัว นึกว่าน่าจะมีเหตุอะไรสักอย่างหนึ่งที่ทำให้แกไม่อยู่สู้หน้าฉัน พอรุ่งขึ้นวันหลังก็รู้เหตุ ด้วยมีพวกราษฎรพากันมายื่นเรื่องราวกล่าวโทษพระยาสุพรรณ ว่ากดขี่ให้เดือดร้อนด้วยประการต่าง ๆ แต่รวมความก็อยู่ในว่าลงเอาเงินแก่ราษฎร ไม่ถึงเป็นคดีอุกฉกรรจ์ เห็นเรื่องราวเหล่านั้นฉันก็

เข้าใจว่าเหตุใดพระยาสุพรรณจึงไม่อยู่สู้หน้า คงเป็นเพราะแกรู้ว่าจะถูกราษฎรฟ้อง และรู้ตัวว่าคงจะต้องถูกเอาออกจากตำแหน่ง แต่เกรงว่าฉันจะชำระลงโทษที่เมืองสุพรรณ ให้ได้ความอัปยศอดสูจึงหลบเข้าไปกรุงเทพฯ ตรงกับอย่างว่า "หนีไปตายดาบหน้า" โดยจะชำระสะสางก็ให้เป็นในกรุงเทพฯอย่าให้ต้องอายชาวสุพรรณเท่านั้นเอง แต่ฉันไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้นตั้งใจแต่จะไปหาความรู้กับจะดูว่ามีคนดีๆ อยู่ที่ไหนบ้าง มิได้ปรารถนาจะไปเที่ยวค้นคว้าหาความผิดของเจ้าเมืองกรมการในสมัยนั้น ไปตามเมืองอื่นๆ ก็ไม่ได้ผลัดเปลี่ยนเจ้าเมืองกรมการคนหนึ่งคนใด จนมาถึงเมืองสุพรรณอันเป็นที่สุดทาง มามีเหตุเจ้าเมืองหลบหนีก็มีความจำเป็นจะต้องทำอย่างใดอย่างหนึ่งให้เด็ดขาด มิฉะนั้นก็จะถูกดูหมิ่น ฉันจึงสั่งให้ถือเป็นยุติว่าพระยาสุพรรณพ้นจากตำแหน่งแล้ว ส่วนคดีที่ราษฎรยื่นเรื่องราวก็ให้เป็นแล้วกันไปด้วยพระยาสุพรรณออกจากตำแหน่งนั้น แล้วฉันก็รับกับราษฎรว่าจะหาเจ้าเมืองที่ดีส่งไป มิให้เบียดเบียนให้เดือดร้อน พวกที่ยื่นเรื่องราวก็พอใจ

เมื่อฉันพักอยู่ที่เมืองสุพรรณครั้งนั้น มีเวลาไปเพียงที่เจดีย์วัตถุสำคัญ คือ วัดพระป่าเลไลย สระน้ำราชาภิเษก และไปทำพลีกรรมที่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นศาลไม้เก่าคร่ำคร่า มีเทวรูปพระพิษณุแบบเก่ามาก จำหลักศิลาตั้งอยู่ ๒ องค์ ฉันรับเป็นหัวหน้าชักชวนพวกชาวเมืองสุพรรณให้ช่วยกันสร้างศาลใหม่ให้เป็นตึกก่ออิฐถือปูน และก่อเขื่อนถมดินเป็นชานรอบศาล พวกพ่อค้าจีนช่วยแข็งแรงทั้งในการบริจาคทรัพย์และจัดการรักษา ดูเหมือนจะเริ่มมีเฮียกงประจำศาลแต่นั้นมา

เมืองสุพรรณเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในทางโบราณคดี แต่จะรอเรื่องนั้นไว้พรรณนาในนิทานเรื่องอื่น จะว่าแต่มีของบางอย่างอยู่ที่ตัวเมืองสุพรรณแปลกกับเมืองอื่น ๆ บรรดาได้เคยเห็นมาแต่ก่อน คือ อย่าง ๑ มีศาลเจ้ามาก ที่ในบริเวณเมืองจะไปทางไหนแลเห็นศาลเจ้าไม่ขาดสายตา เป็นศาลขนาดย่อม ๆ ทำด้วยไม้แก่นมุงกระเบื้องก็มี ทำแต่ด้วยไม้ไผ่มุงจากก็มี ล้วนมีผ้าสีแดงหรือผ้าสีชมพูห้อยไว้เป็นเครื่องหมาย สังเกตเพียงที่จวนเจ้าเมืองมีศาลเจ้ารายรอบถึง ๔ ศาล อาการส่อว่าชาวเมืองสุพรรณเห็นจะกลัวเกรงเจ้าผีเป็นนิสัยสืบกันมาช้านาน ที่เรียกว่าเจ้าผีนั้นต่างกับเทพารักษ์ ขอกอธิบายให้เข้าใจได้ง่าย ๆ เทพารักษ์คือเทวดาที่บุญพามาอยู่ประจำพิทักษ์รักษาอาณาเขตแห่งใดแห่งหนึ่งให้อยู่เย็นเป็นสุข แต่เจ้าผีนั้น คือ มนุษย์ที่สิ้นชีพไปแล้วผลกรรมทำให้ต้องท่องเที่ยวเป็นผีอยู่ ยังไม่สามารถไปถือกำเนิดเกิดใหม่ได้ ถ้าผีไม่ชอบใจใครก็อาจจะทำร้ายให้เดือดร้อนรำคาญ เพราะฉะนั้นคนจึงกลัวผี ถ้าเชื่อว่าแห่งใดเป็นที่มีผีสิงอยู่ก็ต้องเอาใจผี เช่น ปลูกศาล ให้สำนัก และเซ่นวักเรียกว่าเจ้า มิให้ผีเบียดเบียน บางทีที่กล่าวกันว่าเทพารักษ์หลักเมืองสุพรรณดุร้าย จะเกิดแต่ชาวสุพรรณเอาคติเจ้าผีไปปนกับเทพารักษ์ก็เป็นได้

เมืองสุพรรณทำให้จับใจผิดกับที่อื่น อีกอย่าง ๑ ที่เป็นเมืองเนื่องด้วยนิทานขุนช้างขุนแผน อันคนชอบกันแพร่หลายด้วยได้ฟังขับเสภา และจำเรื่องได้ยิ่งกว่านิทานเรื่องอื่น ๆ ตามที่กล่าวในเรื่องนิทานว่า ขุนศรีวิชัยกับนางเทพทองพ่อแม่ขุนช้างตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลท่าสิบเบี้ยก็ดี ว่าบ้านพันศรโยธากับนางศรีประจันพ่อแม่ของนางพิมอยู่ที่ตำบลท่าพี่เลี้ยงก็ดี ที่ว่าขุนช้างไปครองบ้านหมื่นแผ้วพ่อตาอยู่ที่ตำบลบ้านรั้วใหญ่ก็ดี ที่ว่าขุนช้าง

พลายแก้วกับนางพิมเมื่อยังเป็นเด็กเคยไปเล่นด้วยกันที่สวนข้าง วัดเขาใหญ่ก็ดี ที่ว่าเณรแก้วอยู่วัดพระป่าเลไลยแล้วหนีไปอยู่วัดแคก็ดี ตำบลบ้านและวัดเหล่านั้นยังอยู่จนทุกวันนี้ ฉันได้เคยไปถึงทุกแห่ง นอกจากนั้นในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนขุนแผนพานางวันทองหนี ออกชื่อตำบลต่าง ๆ ในทางที่ไปว่า ออกทางประตูตาจอม ผ่านวัดตะลุ่มโป่ง โคกกำยาน นาแปลกแม่ ข้ามลำน้ำบ้านพลับ ถึงบ้านกล้วย ยุ้งทลาย ผ่านเขาถ้ำพระ ตำบลต่าง ๆ เหล่านี้ก็ยังมีอยู่ทั้งนั้น ใครเคยชอบอ่านในเรื่องขุนช้างขุนแผน ไปถึงเมืองสุพรรณก็ออกสนุกที่ได้ไปดูเมืองขุนช้างขุนแผนด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ตั้งแต่ฉันไปเมืองสุพรรณครั้งนั้นแล้ว เจ้านายก็เริ่มเสด็จไปเที่ยวเมืองสุพรรณ แม้ตัวฉันเองต่อมาก็ชอบไปเมืองสุพรรณ ได้ไปอีกหลายครั้ง เมื่อรัชกาลที่ ๕ ฉันได้รับราชการเป็นตำแหน่งผู้จัดการเสด็จประพาสมาแต่ยังเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้บังคับบัญชาตามหัวเมืองหน้าที่นั้นก็ยิ่งสำคัญขึ้น เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงใคร่จะทอดพระเนตรการปกครองหัวเมืองที่จัดใหม่ ต้องคิดหาที่เสด็จประพาสถวายทุกปี ปีหนึ่งฉันกราบทูลเชิญเสด็จประพาสเมืองสุพรรณบุรี ดำรัสว่า "ฉันก็นึกอยากไปอยู่แล้ว แต่ว่าไม่เป็นบ้านะ" ฉันกราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าไปเมืองสุพรรณหลายปีแล้ว ก็ยังรับราชการสนองพระเดชสนองพระคุณอยู่ได้" ทรงพระสรวลตรัสว่า "ไปซิ"

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองสุพรรณครั้งแรก ครั้งนั้นฉันไปล่วงหน้าวัน ๑ เพื่อจะตรวจทางและที่ประทับไปคอยรับเสด็จอยู่ที่อำเภอสองพี่น้อง วันที่ฉันไปถึงนั้นเวลาค่ำพอกินอาหาร

แล้วฉันนั่งพูดอยู่กับพวกกรมการ พอสักยามหนึ่ง (๒๑ นาฬิกา) ได้ยินเสียงยิงปืนนัด ๑ ฉันจึงสั่งกรมการว่าพรุ่งนี้ให้ออกไปบอกพวกชาวบ้านเสีย ว่าเวลาพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประทับอยู่ที่นี่อย่าให้ยิงปืน พูดยังไม่ทันขาดคำได้ยินเสียงปืนยิงซ้ำอีกสองสามนัดเห็นผิดสังเกต พวกกรมการดูพากันฉงน ฉันว่า "เกิดปล้นกันดอกกระมัง นี่อย่างไรคราวกับจะปล้นรับเสด็จ" สั่งให้กรมการกับตำรวจภูธรรีบไปในขณะนั้น กำชับสั่งให้จับตัวผู้ร้ายให้ได้ พวกกรมการไปได้สักประเดี๋ยวคนหนึ่งกลับมาบอกว่า "มิใช่ผู้ร้ายปล้นหามิได้ แต่เป็นพวกชาวบ้านยิงปืนจันทรอังคาต" ฉันแหงนดูดวงพระจันทร์ก็เห็นแหว่งจริงดังว่า มีเสียงปืนยิงอีกสักครู่หนึ่งก็เงียบไป คงเป็นเพราะพวกกรมการกับตำรวจภูธรไปห้าม

ไทยเราเข้าใจกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ว่า ที่เกิดจันทรอังคาตเป็นเพราะพระราหูเข้าจับจะกินพระจันทร์ รู้กันเช่นนั้นจนกระทั่งลูกเด็กเล็กแดง พอเห็นจันทรอังคาตก็พอใจส่งเสียงอะไรแปลก ๆ ขึ้นไปบนฟ้า หวังจะให้พระราหูตกใจทิ้งพระจันทร ทำนองเดียวกับขับนกให้ทิ้งข้าวในนา ที่จริงมิใช่กลัวว่าพระจันทร์จะล้มตายเป็นแต่ช่วยให้พ้นความรำคาญเท่านั้น ยังเชื่อกันต่อไปว่าพระราหูมีแต่ครึ่งตัว เพราะฉะนั้นถ้าเห็นดวงพระจันทร์ผ่านพ้นเงามืดเฉียงไปก็เข้าใจว่าพระราหูต้อง "คาย" พระจันทร์ ถ้าเห็นดวงพระจันทร์มุดเงามืดตรงไป ก็เข้าใจว่าพระจันทร์หลุดเลยออกไปทางท้องพระราหู จึงมักถามกันว่า "ขี้หรือคาย" เพราะประสงค์จะให้พระราหูต้องคายพระจันทร์ เมื่อมีจันทรอังคาตแล้ว ต่อไปถึงวันหลังพระจันทร์ขึ้นก็มักทำขวัญพระจันทร์ด้วย เมื่อตัวฉันยังเป็นเด็กอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เวลามีจันทรอังคาตเคยเห็นเขาเอาเชี่ยนขันตีช่วยพระจันทร์ เคยช่วยเขาตี

ดูเป็นการสนุกอย่างหนึ่ง เคยได้ยินเขาบอกว่าถึงไม่มีอะไรจะดี เพียงคิด เลยมือให้มีเสียงก็อาจช่วยพระจันทร์ได้ ดูพิลึก แต่เวลาฉันไปหัวเมืองเพิ่ง จะไปพ้องกับจันทรอังคาตเมื่อวันนั้น พึ่งเห็นได้ความเชื่อเช่นกล่าวมา คง จะมีสืบมาเก่าแก่ทีเดียว ทางอินเดียถือคติต่างไปอีกอย่างหนึ่ง ว่าเวลามีจันทร อังคาต ถ้าใครลงน้ำดำหัวเป็นสวัสดิมงคลยิ่งนัก พวกพราหมณ์พาคตินั้น เข้ามาเมืองไทยแต่โบราณเหมือนกัน จึงมีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินสรง มุรธาภิเษกเมื่อเวลาจันทรอังคาตเป็นนิจ เพิ่งเลิกเมื่อรัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปเมืองสุพรรณครั้งแรก เสด็จ ไปทางลำน้ำนครชัยศรี ประพาสอำเภอสองพี่น้องก่อน แล้วเสด็จขึ้น ไปยังเมืองสุพรรณบุรี ทอดพระเนตรสถานที่โบราณต่าง ๆ ทุกแห่ง และ ประพาสทางลำน้ำขึ้นไปจนถึง "ท่าท้าวอู่ทอง" ในอำเภอศรีประจัน อันเป็นท่าข้ามกระบวนทัพเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อเสด็จไปทำพลีกรรม ที่ศาลเทพารักษ์ หลักเมือง โปรด พระราชทาน เงินให้ สร้าง กำ แพง แก้วกับ ศาลาที่พัก ขยายบริเวณศาลนั้นให้กว้างขวางออกไปอีก ประพาสเมือง สุพรรณแล้วเสด็จกลับ ทางคลอง จระเข้ใหญ่ มาออกบ้านผักไห่ ตาลาน ในจัง หวัดอยุธยา แล้วเลยมาขึ้นรถไฟที่บางปะอินกลับกรุงเทพ ฯ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อเสด็จ กลับจากยุโรปครั้งหลัง แล้วเสด็จ ไปประพาส เมือง สุพรรณอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้เสด็จ ขึ้นไป ทาง แม่น้ำเจ้าพระยา จน ถึง เมือง ชัยนาท แล้วกลับล่องทางคลองมะขามเฒ่าเข้าปากน้ำ เมืองสุพรรณข้าง เหนือ ประพาสอำเภอเดิมบางนางบวชลงมาจนเมืองสุพรรณ ดูเหมือน ขากลับเสด็จมาขึ้นรถไฟที่สถานีงิ้วรายมากรุงเทพ ฯ

ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองสุพรรณแล้ว ก็ไม่มีใครพูดถึงคติที่ห้ามเจ้านายมิให้เสด็จไปเมืองสุพรรณ เดี๋ยวนี้คนที่รู้ว่าเคยมีคติเช่นนั้นก็เห็นจะมีตัวน้อยแล้ว จึงเขียนนิทานรักษาโบราณคดีเรื่องนั้นไว้มิให้สูญไปเสีย

× × ×

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๗ กันยายน ๒๔๘๓

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ดึกดำบรรพ์

๑) ได้ไปเยี่ยมพระเจนจีนอักษร เห็นยิ้มแย้มแจ่มใสและเดินได้คล่องแคล่วเหมือนแต่ก่อน แม่โตไปเยี่ยมก่อนมาบอกมาว่ากลับเจ็บไปอีก ที่กลับเจ็บก็เพราะกินมากไป เข้ารอยที่ตรัสถึงเรื่องกินของคนแก่ แต่เดี๋ยวนี้ฟื้นแล้ว

ได้ถามถึงเรื่องปีซึ่งจีนเรียก ๒ อย่าง ได้อธิบายว่า ที่เรียกตามสัตว์ประจำปีนั้น เป็นคำเรียกของคนสามัญ ที่เรียกตามชื่อปี (ซึ่งแปลไม่ออก) นั้นโหรเขาใช้ คนสามัญรู้กันน้อย

นึกถึงสัตว์ประจำปีที่ต่างกันไป ๓ คู่ วัวกับควายสับกันไปเพราะลางประเทศมีแต่วัว ลางประเทศมีแต่ควาย ลางประเทศมีทั้งสองอย่าง คิดว่าวัวจะมีแต่ในประเทศที่เป็นดินแห้ง ควายจะมีในประเทศที่เป็นดินแฉะ แต่ลางประเทศจะมีทั้งสองอย่างตามภูมิแห่งพื้นที่ดอนและลุ่ม ลาง

ประเทศก็ไม่มีเลยทั้งสองอย่าง หญิงพิลัยเคยบอกว่า พม่าเรียกวัวว่า วัวอย่างไทย ๆ เรานี่เอง ผู้รู้เขาอธิบายว่าชนพวกพม่ามาแต่ถิ่นเดิมอันเป็นประเทศที่ไม่มีทั้งวัวทั้งควายก็ต้องมาใช้ภาษาไทย (คือ ไทยใหญ่) เหมือนหนึ่งเมืองญี่ปุ่นเขาก็ว่าไม่มีม้า ที่มีก็เป็นเอาประทุกเข้าไปทั้งนั้น มีไทยพวกหนึ่งเรียกควายว่า "คายวาย" ดูก็ชอบกล "กระบือ" นั้นเป็นคำเขมรทั้งมลายูด้วย ประหลาดอยู่ที่คำเขมรพ้องกับมลายูหลายคำ "งัว" และ "วัว" เห็นได้ว่ามาแต่ "โค" (go) แห่งภาษามคธ แต่เราออกเสียงนั้นไม่ได้จึงกลายไป มังกรก็ชอบกล เคยพบในพจนานุกรมเขาว่าไม่มีตัวจริง เป็นประดิษฐ์เอาสัตว์น้ำชนิดหนึ่งที่ร้ายขึ้นเป็นมังกร ได้เห็นที่ไหนก็จำไม่ได้เสียแล้ว ว่ามังกรนั้น "กุละ" ขึ้นเป็นสามอย่าง เป็นแพะอย่างหนึ่ง (คืออย่างหน้าตะเข้มีเขา) อีกอย่างหนึ่งเป็นช้าง (คือมีงวงงา) แล้วอะไรอีกอย่างหนึ่งจำไม่ได้ ตามหาที่มาซึ่งทำให้รู้ก็ไม่พบจนบัดนี้ เคยเห็นหนังสือพิมพ์เขาแปลเรื่องเซนต์ยอชแทงดรากอนมาลง ต้องอ่านเพราะไม่เคยทราบเรื่อง เขาคัดเอารูปที่มีคนเขียนมาลงหน้าเรื่อง ดรากอนเขาเขียนเป็นตะเข้เราดีอ ๆ นี่เอง ไม่ใช่สัตว์ซึ่งมีลิ้นและหางเป็นลูกศร เห็นก็ชอบใจ ลายครามที่เขียนมังกรหน้าตะเข้มีคนว่าเป็นชนญี่ปุ่นก็มีมูลอยู่ ญี่ปุ่นก็จำเอาอะไรไปจากจีนนั่นเอง ทางจีนที่เขาทำมังกรหน้าตะเข้นั้นตัวสั้น ๆ ก็เคยเห็นรูปฉลองพระองค์ของพระเจ้ากรุงจีนมีแต่เป็นของเก่า แม้มังกรของเราที่เก่า เช่นพระราชลัญจกรซึ่งพระราชทานแก่โบราณคดีสมาคมเป็นต้น หน้าก็ยาวตัวก็สั้นทำให้ท้าวสะเอวเสียด้วย เป็นพวกตะเข้มากกว่าพวกงู แต่ที่หลังก็ทำเลอนไปเป็นพวกงูจึงหลงว่าเป็นนาค ความหลงนั้นไม่ใช่มาหลงในเมืองเรา หลงมาแต่ทาง

จีนแล้ว ทำเป็นงูพันเทียนพันเสาอะไรเล่นตามชอบใจ ซ้ำแก้หน้าเป็นสิงโตกลาย ๆ เสียด้วย เพราะเหตุดังนั้นที่เขาเขียนตราก่อนเป็นตะเข้จึงได้ชอบใจนัก ด้วยมีความเห็นว่า เดิมเขาจะนึกผูกมาจากตะเข้ ลางคนก็ว่าเหรา เหราจะเป็นตัวอะไรก็ไม่ทราบ ภาษาอะไรก็ไม่ทราบ ได้พบชื่อนั้นอยู่บ่อย ๆ คำเทียบแม่กกา ในมูลบทก็มีว่า "จระเข้เหราคร่าไป" จะเป็นกลอนพาไปก็ได้ หรือจะเป็นคำซ้ำ เช่น "เพิ่มเติม" "ถูกต้อง" ก็ได้ กิ้งก่ายักษ์ซึ่งเขาจับเอามาไว้ในสวนเลี้ยงสัตว์ที่ชวา ฝรั่งเขาว่าเทือกเถาเหล่ากอมังกร จะอย่างไรก็ดี มังกรนั้นคิดมาจากสัตว์พวกตะเข้ ไม่ใช่งูเป็นแน่ ช้างกับหมูนั้น กราบทูลอธิบายอะไรต่อไปอีกไม่ได้ ด้วยคิดไม่เห็นอะไรมากออกไปอีก นอกจากได้กราบทูลมาแล้ว ได้แต่อธิบายถวายต่อไปเพียงว่า ที่กราบทูลว่าผิดกันแต่ปลายอวัยวะนั้นหมายถึงปลายจมูก ใบหู และปลายเท้า ส่วนแก้มคางและที่ออกเขี้ยวงานั้นเหมือนช้างหมด

เบ็ดเตล็ด

๒) พระวิจารณ์เรื่องพิธีตรุษนั้น อ่านสนุกดีเต็มที่ มีความเห็นความรู้ซึ่งควรจะกราบทูลอยู่บ้าง แต่กลัวจะเร็วไป จะมีผิดเพราะอ่านยังไม่จบ ต้องรอจนอ่านจบแล้วจึงจะกราบทูล

๓) ผี เช่นผีพรายในเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น เห็นเขียนกันทุกวันนี้เป็นรูปโครงกระดูกก็ดี พอเห็นก็รู้ทีเดียวว่าผี แต่ไม่ตรงกับความคิดของพวกเรา เราคิดว่าผีนั้นธรรมดาย่อมไม่เห็นตัว แต่มีอานุภาพที่

จะแสดงตัวให้เห็นได้ แม้กระนั้นก็มีเนื้ออย่างที่คนจะให้เห็นเป็นคนอย่างเรียบร้อยก็ได้ หรือจะแผลงฤทธิ์ให้ผิดไปกว่าคนไปก็ได้ แม้นิทานทางฝรั่งเล่าเรื่องผีหลอกเท่าที่ได้พบก็เหมือนกับความคิดของเรา ที่เป็นโครงกระดูกนั้นไม่เคยพบ จึงคิดว่าที่เขียนรูปเป็นโครงกระดูกนั้น จะเป็นความคิดของช่างเขียนเพื่อให้เห็นได้โดยง่ายว่าเป็นผี

ปริศนา

๔) ฝ่าพระบาทจะทรงพระดำริเห็นควรประการใด ในเรื่องวางผู้ซึ่งสิ่งซึ่งเป็นใหญ่ไว้ในที่ซึ่งถือว่าเป็นใหญ่ ตามที่ได้สังเกตเห็นเราถือกันอยู่ ๔ อย่าง คือถือซ้ายว่าเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง ถือขวาว่าเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง ถือหน้าว่าเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง กับถือเอาทิศเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง ต่างพวกต่างภาษาก็ถือไปต่างกัน จะกราบทูลถวายตัวอย่างก็เห็นจะมากความไป เพราะได้ทรงทราบอยู่สิ้นแล้ว เราเห็นจะเอาทุกอย่าง

ข่าว

๕) เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนนี้ หม่อมเจิมมาหา พาลูกหลานมาด้วยเป็นโขยง คือหญิงกุมารี หลานมอด หลานหมู หลานแมว หลานมด หลานแมวลากลับออกมาขึ้นวันเสาร์ได้ปรารภถึงการเรียนที่ขึ้นนั้ง ว่าภาษาไทยจะต้องอ่อน แต่เห็นไม่เป็นไร ลูกผู้หญิงจะเรียนรู้เพียงเท่าไรก็ได้ ไม่สำคัญเหมือนลูกผู้ชาย

ได้ถามหม่อมเจิมถึงอนามัยฝ่าพระบาท ได้ความว่าทรงสบายดี

เว้นแต่ซุบพระองค์ลงไป แต่นั้นเห็นว่าไม่ประหลาด พระชันษามากขึ้นก็ต้องเป็นเช่นนั้นอยู่นั่นเอง เมื่อทรงสบายอยู่ก็เป็นสันวิตก ข้อสำคัญอยู่ที่หลงหรือไม่หลง ยังทรงแต่งหนังสือได้อยู่ก็เป็นการแสดงว่ายังไม่หลง เรื่องหลงนั้นเกล้ากระหม่อมกลัวเต็มที่ ในการลืมอะไรต่าง ๆ สด ๆ ร้อน ๆ นั้นคิดว่าเป็นบาทแห่งความหลง มีคนให้พรว่าให้อายุยืนร้อยปี ไม่ใช่ให้ไปอย่างพลุ่ย ๆ ให้อย่างคะยั้นคะยอเสียด้วย ออกจะเอือม ๆ กลัวจะหลงเลอะลูกหลานจะลำบาก เคยได้ยินพระยาสิงหเสนี (สะอาด) เล่าว่า มีสาวใช้ของเจ้าคุณปู่อันยังมีชีวิตอยู่คนหนึ่ง ลูกสาวจะไปทำงานก็เอาผ้าขาวม้าผูกบั้นเอวแม่ล่ามไว้กับเสา ด้วยกลัวจะเที่ยวคลานตกเรือนลงไป ผูกบั้นเอวไว้เท่านั้นก็เป็นพอ คลานอยู่ได้รอบ ๆ เสาไม่ตกเรือน เป็นอันพ้นจากภัย

ลายพระหัตถ์

๖) ได้รับลายพระหัตถ์เวร ซึ่งลงวันที่ ๑๐ กันยายน เมื่อเมล์วันเสาร์วันที่ ๑๔ กันยายน โดยเรียบร้อยแล้ว จะกราบทูลสนองความต่อไปนี้

๗) เรื่องสีมา ยังมีขัน ๆ อีกหลายอย่าง ซึ่งไม่ได้กราบทูลมา เช่น "สังกรสีมา" นั่นว่าถึงต้นไม้ มีต้นไทรเป็นต้น ขึ้นอยู่วัดหนึ่งแล้วทอดกิ่งเข้ามาอีกวัดหนึ่ง รากย้อยลงมาจรดดินจนตั้งเป็นต้นขึ้น ท่านให้ฟันต้นใหม่นั้นเสีย เพื่อมิให้มีสองวัดเกี่ยวกัน สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรสตรัสค้านว่า เดี๋ยวนี้มีสายไฟฟ้าล่ามไปในวัดหลายวัดจะโปรดว่ากระไร ตามที่ฝ่าพระบาทตรัสถือเอาพยัญชนะเป็นเกณฑ์นั้นถูกต้องแล้ว แต่การถือนั้นที่สุดก็เป็นเหลวอย่างเอก เอาครึ่งกระโน้นมาปรับกันครึ่งกระนี้จะเป็นไปได้ที่ไหน

๘) เรื่องหวยนั้นจำได้มีชาติ คือ มีรูปคนกับสัตว์ยืนอยู่ด้วยกัน แต่จำไม่ได้ว่าตัวไหนเป็นสัตว์อะไร เข้าใจว่าสำหรับคักฝัน ฝันเห็นสัตว์อะไรก็แทงตัวนั้น เพิ่งได้ทราบว่าหวยในเมืองเขมรใช้เรียกเป็นนามรูปสัตว์ ที่เมืองเราเอาคนกับสัตว์มาผสมกันเข้า ก็เพราะเอาแต่รูปคนเท่านั้นไม่กว้างพอที่จะล่อเอาให้คนแทงได้มาก เรื่องสัตว์ประจำปีที่ผิดกัน ได้เขียนเตรียมไว้กราบทูลเพิ่มเติมในเบื้องต้น ก่อนได้ลายพระหัตถ์ฉบับนี้แล้ว

ข้างจีนเขาขึ้นปีใหม่ก่อนเดือน ๓ ก่อนเรา ๒ เดือน ทั้งจีนทั้งเราหมายเอาฤดูร้อนเป็นต้นปี เราแต่ก่อนเห็นจะเอาฤดูหนาวเป็นต้นปี จึงนับเอาเดือนอ้ายต้นฤดูหนาวเป็นเดือนที่ ๑ ก็ไปตรงกับฝรั่ง ที่เปลี่ยนไปเป็นเดือนห้าขึ้นปีใหม่ คงเป็นด้วยพระอาทิตย์ยกราศีเมษในเดือนนั้น

๙) เรื่อง กล่าว มนตร์ เปิด ประตูไกรลาศ ใน การ สมโภชเดือนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า จะลองถามทางพราหมณ์เขาดู

ตามที่กราบทูลมาถึงกล่อมพระเจ้าลูกเธอ ว่าใช้คำกล่อมหงส์นั้น ในนั้นมีคำ "นมัสศิวาย่อ" ทำให้นึกไปถึงวัดศรีสวายที่เมืองสุโขทัยเก่า มีเพื่อนเขาเดาว่าเห็นจะเป็น "ศรีศิวายะ" เห็นด้วยกับเขาเต็มประตู ที่นั้นก็เป็นเทวสถานมาก่อนแล้วแก้เป็นวัดต่อภายหลัง แล้วยังได้นึกถึงตำแหน่ง "หลวงราชมุนี" "หลวงศรีวาจารย์" หรือ "หลวงศิวาจารย์" อีกด้วย ตำแหน่งหลังชื่อก่อนไม่ได้ความ ชื่อหลังไม่คล้องกัน ถ้าจะเอารวมกันเสียเป็น "หลวงศรีศิวจารย์" ไม่ได้หรือ

๑๐) เป็นพระเดชพระคุณที่ทรง พระเมตตาโปรด คัดสำเนา พระนิพนธ์ว่าด้วยเรื่องเงินประทานไป ทีแรกต้องชมชายประสบสุขว่าเธอคิดที่จะทำ

เรื่องอันเปนหลักเปนฐานในบ้านเรา ถัดไปก็จะกราบทูลเรื่องเบ็ดเตล็ดอันได้ประสบมา เพื่อจะได้ทรงทราบเปนเครื่องประดับพระสติปัญญาบารมีบ้าง เปนการรับรองบ้าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ก) เงินขาคีม เกล้ากระหม่อมมีอยู่ก้อนหนึ่ง มีหนังสือว่า "เมืองควาน" อยู่ที่ไหนก็ไม่ทราบ ไม่มีชื่อในพระนิพนธ์ และเงินนั้นไม่ได้แบะออกจนราย แบะออกแต่เพียงครึ่งเดียว

ข) เงินที่ใช้ในล้านช้าง ได้เคยเห็นหลายอย่าง ใหญ่ก็เคยเห็น เล็กก็เคยเห็น เว้นแต่ไม่ได้เอาใจใส่ไต่ถามใคร ให้รู้ว่าอะไรเปนอะไร

ค) เงินตราครั้งกรุงเก่า เห็นจะเปนอย่างที่ตรัสว่าเหมือนพุ่มดอกไม้ มีคนเอามาให้ดู บอกว่าตราราชวัติ ไม่เห็นเปนราชวัติที่ตรงไหนเลย อนึ่งเคยได้ยินเจ้ากรมร่วมเจ้ากรมคนที่ ๑ ของเกล้ากระหม่อม แกเปนญาติและเปนพี่เลี้ยงมาแต่เด็กด้วย แกว่าครุฑแขนด้วนนั้นเปนเงินของภูดาดอู่เวลา เมื่อได้ยินนั้นเกล้ากระหม่อมยังเด็ก ไม่มีปัญญาพอจะซักให้ได้ความกว้างขวาง ทั้งตัวเงินก็ไม่ได้เห็น เข้าใจว่าเปนเงินชั้นกรุงเก่าเหมือนกัน ภูดาดอู่เปนผู้น้อย จะเปนเจ้าของเงินไม่ได้ หากจะเปนผู้ทำเท่านั้น หรือมิฉะนั้นก็เปนเงินปลอมหรือเงินแดง

ฆ) เกล้ากระหม่อมไปเที่ยวที่วัดกุฎีดาวกรุงเก่า มีคนเอาเงินมายื่นขายบอกว่าร่อนได้ในแม่น้ำ พิจารณาดูเห็นใหญ่กว่าเงินบาทสักสามเท่า ทำด้วยตะกั่วรมกำมะถัน มีตราหลายดวงแต่จำไม่ได้ จำได้ดวงเดียวเปนเธาะขัดสมาธิ กลับซ้ายแปลว่าคนแกะพิมพ์ตราเขลา แกะเปนขวา ครั้นตีลงก็กลับซ้ายหมด นั้นเห็นได้ว่าเปนของปลอมจึงไม่ซื้อ ทั้งนี้กราบทูลให้ทรง

ทราบเผื่อไว้ว่า ถ้าโอกาสอำนวยจะได้ตรัสบอกพระญาติเพื่อไม่ให้ถูกหลอก

ง) ครั้งหนึ่งผู้ใหญ่ในเรือนที่ในวัง ใช้ให้ไปเอาเงินกลางปีที่คลัง ได้มาก็เอามาให้ผู้ใหญ่ ครั้นถึงเวลาจะใช้ก็เปิดถุงออก แต่เงินในถุงหนึ่งผิดไปจากเงินตราที่ใช้กันอยู่ในตลาด ผู้ใหญ่จึงใช้ให้เอาเงินนั้นไปขอแลกคืนเอาเงินที่ใช้ในตลาดมา พระยาไชยยศ (ฉ่ำ) ก็ยอม ว่าหยิบผิดไป และอธิบายให้ฟังว่า เงินนั้น ทำด้วย เครื่องจักร บรรณาการ ฝรั่งเศสซึ่ง หมุนด้วย มือก่อนเครื่องจักรทำเงินซึ่งได้เข้ามา จะใช้เนื้อเงินผสมตีไม่ได้ เนื้อ แข็ง ไม่หมุนไม่ไหว ต้องใช้เงินแท่งญวนทำ และว่าที่จริงเงินนั้นมีมาก่อนตั้งโรงกษาปณ์แล้ว แต่เงินนั้นจะใช้ได้หรือไม่ได้ใช้ไม่ทราบ ที่จะไม่ได้ใช้เพราะทำได้น้อย ตราก็อย่างเดียวกับเงินที่ใช้อยู่ในตลาดแต่รูปผิดกัน และดูเหมือนจะขนาดเขื่องกว่าเงินที่ใช้อยู่ในตลาดสักนิดหนึ่ง

จ) เรื่องเบี้ย พระยาพิพัฒโกษา (เศเลสติโน ซาเวีย) เคยบอกว่าเมื่อเล็ก ๆ ซนเข้าไปเล่นใต้ถุนเรือน เห็นเบี้ยใส่ตุ่มไว้ อธิบายว่าปู่ค้าเรือ นั่นเป็นพยานอยู่ว่าเพราะเลิกใช้เบี้ย เบี้ยจึงตกค้างอยู่ตั้งตุ่ม

ฉ) ทองทศ ทองพิศ และธนบัตรก็เคยเห็นมาทั้งนั้น เช็ก คือใบพระราชทานเงิน มีมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ จำได้แต่ซองว่าเป็นรูปนกพิราบคาบผ้า แต่กระดาษข้างในจำไม่ได้

อีกสิ่งหนึ่งซึ่งไม่ได้มีกล่าวในพระนิพนธ์ สิ่งนั้นคือ อีแปะ หรือกะแปะ ก็เรียก เห็นมีมากนัก เป็นทองเหลืองกลม เป็นคบุกกลม อย่างดีบุกเห็นมีมาก ๑ ร้อยเชือกกันไว้เป็นพวงใหญ่ ๆ แต่ไม่เห็นใช้เป็นเงินในบ้านเราจะมีมาทำไม ทำให้สงสัยไปว่าลางทีจะใช้ทางมลายูแถบปักษ์ใต้กระมัง

เพราะเคยเห็นมาทางเกาะชวาหลีเขาใช้ เขามีร้อยเชือกไว้เป็นพวง ๆ ลางทีจะเอาไปแลกเงินทางมลายูอีกต่อหนึ่งก็เป็นได้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

นริศ

× × ×

บ้านซินนามอน ปีนัง

วันที่ ๒๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๘๓

ทูล สมเด็จกรมพระนริศ ฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์เวรฉบับลงวันที่ ๑๗ กันยายน เมื่อวันเสาร์ที่ ๒๑ เวลาเช้าตามเคย แต่คราวนี้ถูกเปิดซองที่เมืองปีนัง เห็นจะเป็นเพราะการตรวจตราเข้มงวดขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ก็ไม่สำคัญอันใดสำหรับจดหมายเวร ถ้าเขาส่งให้ถึงได้ก็ควรพอใจ

ขอแก้จดหมายที่ถวายไป

๑) ในจดหมายเวรของหม่อมฉันฉบับลงวันที่ ๑๗ เดือนนี้ ทูลเรื่องเมืองสิเทพผิดอยู่แห่ง ๑ ที่ทูลว่าคนเชิญตราบอกข่าว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ที่ถูกต้องเป็นบอกข่าว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต ขอได้โปรดสั่งให้หญิงอามแก้คำในจดหมายนั้นเสียด้วย หาไม่ใครไปอ่านเข้าจะหลง

ทูลสนองความในลายพระหัตถ์

๒) พิเคราะห์ดรูปสัตว์ที่เขียนสัตว์อย่างเดียวผิดกันไปต่าง ๆ นั้น หม่อมฉันเห็นว่าน่าจะผิดแต่ช่างเขียนไม่เคยเห็นตัวสัตว์ซึ่งเขียนนั้น ได้ฟัง

แต่คำพรรณนาลักษณะ หรือได้เห็นแต่รูปภาพที่เขียนผิดมาแล้ว ก็เขียนตามนึกว่าตัวจริงจะเป็นอย่างไร บางทีก็แก้ไขบ้างให้ลักษณะสมกับฤทธิเดชของสัตว์อย่างนั้น ช่างที่ไม่มีความคิดก็เป็นแต่เขียนจำลองตามรูปภาพที่ได้เห็นคนอื่นเขาเขียนไว้

มีอุทาหรณ์ที่เคยเห็นมาเองครั้ง ๑ ในตำรารูปสัตว์หิมพานต์ ที่ทำแห่พระบรมศพไปสู่พระเมรุ

รูปแรด เขียนตามลักษณะที่บอกต่อ ๆ กันมา มิงวงคล้ายตัวสมเสร็จ ครั้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ เจ้าเมืองน่านได้ลูกแรดเลี้ยงเชื่องแล้วส่งลงมาถวายตัว ๑ คนในกรุงเทพ ฯ เพิ่งได้เห็นแรดจริงในครั้งนั้น เคยเอาบุษบกเพลิงตั้งบนหลังแรดตัวนั้นแห่พระศพครั้ง ๑ ท่านคงจะทรงจำได้แต่นั้นรูปแรดในตำราสัตว์หิมพานต์ก็ถูกรู

รูปช้าง แต่ก่อนก็ไม่รู้กันว่ามีกี่พันธุ์ รูปภาพช้างที่ช่างชาวอินเดียตลอดมาจนช่างพม่า มอญ ไทย และเขมร เขียนละม้ายคล้ายคลึงกันก็เพราะมีช้างพันธุ์เอเซียอยู่ทุกประเทศเหล่านั้น ช่างจีนเขียนรูปช้างรูปร่างเชือนไปก็เพราะในประเทศจีนไม่มีช้าง ช่างฝรั่งแต่ก่อนเขียนรูปช้างใบหูใหญ่หลังกุ้ง เราก็เยาะว่าไม่รู้จักช้าง ภายหลังจึงรู้ว่าเขาเขียนตามรูปช้างอาฟริกา ซึ่งเป็นช้างอีกพันธุ์หนึ่งต่างหาก

รูปราชสีห์ ยิ่งแตกต่างกันมาก ราชสีห์ไทย สิงห์ไทย สิงห์เขมร สิงโตจีน ก็หมายความว่าราชสีห์ทั้งนั้น แต่ช่างไม่เคยเห็นตัวราชสีห์ (Lion) ก็เขียนกันไปต่าง ๆ ตามเคยได้ยินคำพรรณนา ได้เค้าแต่ว่าผิดกับเสือที่มีขนปุกปุยตั้งแต่หัวลงมาตลอดคอ แต่ช่างไทยคิดไม่เห็นเช่นเขมรและจีนจึงเลยเขียนขนคอเป็นครีบและกระหนก มีเรื่องโบราณคดีปรากฏว่า ทูลกระหม่อมมีพระราชประสงค์จะให้ไทยรู้ว่าราชสีห์จริงเป็นอย่างไร

โปรดให้หาชื่อตัวราชสีห์ที่ทำเป็นหุ่นในยุโรป เอมเปอเรอ นโปเลียนที่ ๓ ทรง ทราบ พระราช ประสงค์ จึง ส่ง เข้า มา ถวาย ใน เครื่อง บรรณา การ ปรากฏอยู่ในรูปเขียนราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าในพระที่นั่งอนันตสมาคม แต่ ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ไปถึงการช่าง ๆ ยังเขียนเป็นรูปราชสีห์ไทยอยู่อย่างเดิม

ถึงช่างต่างชาติเขียนรูปแรด ช้าง ราชสีห์ ต่าง ๆ กันก็อาจจะรู้ว่า ผิดตรงไหน เพราะตัวสัตว์นั้น ๆ ยังมีอยู่ แต่มังกรนั้นมีอยู่เพียงในความคิด ไม่มีตัวจริง น่าจะเป็นเพราะไม่มีตัวจริงนั้นเอง จึงเลยเชื่อว่ามีฤทธิ์เดช และ เอาลักษณะ รูปสัตว์อื่น ๆ มีช้างและจระเข้เป็นต้น เอาเข้ามาเขียนรูป มังกรให้สมฤทธิ์เดชไปต่างๆ คงหลักแต่ว่าเป็นเค้าเดียวกับสัตว์พวกจิ้งเหลน และจระเข้ ที่ฝรั่งอ้างว่าจิ้งเหลนยักษ์เป็นมังกรนั้น ก็หมายความว่าเพียงว่า เป็นต้นพันธุ์ ของสัตว์จำพวกจิ้งเหลนเท่านั้น

เหรา โดยลำพังศัพท์จะเป็นภาษาใดก็ไม่รู้ เมื่อไม่รู้ว่าภาษาใดก็ สมมุติโดยลำพังคติที่ไทยเราเข้าใจกัน จะเป็นงูหัวเหมือนมังกรหรือมีตีน อย่างพวกจิ้งเหลน ถ้าอยู่ในพวกจิ้งเหลนจะผิดกับมังกรอย่างไร รูปภาพ เหราที่หม่อมฉันนึกได้ก็แต่หัวเรือพระที่นั่งเหราที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน ก็ ไม่มีอะไรที่จะเอาเป็นหลักลงความเห็นเป็นยุติได้ ในเรื่องรูปสัตว์ที่ไม่มีตัว จริงฝรั่งก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกันกับเรา จึงยังมีรูปสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งไม่มีตัวจริง เรียกชื่อต่าง ๆ เหมือนอย่างสัตว์หิมพานต์ของเรา เช่น Dragon Uuicor เป็นต้น และคงทำรูปเขียนรูปปั้นสัตว์เหล่านั้นอยู่ในเครื่องประดับ

๓) รูปภาพผีที่เขียนเป็น โครงกระดูกนั้นดูเป็น ความ คิดพวก ช่าง สมัยใหม่ นึกดูถึงรูปภาพสมัยเก่า เห็นเขียนโครงกระดูก แต่ในรูปภาพ พระ ภิกษุนั่งอศุภกรรมฐาน แต่ก็ออกจะเห็นอกช่างว่ายากที่จะเขียนอย่างไรให้

รู้ว่ารูปภาพผีปีศาจได้ ตัวงิ้วที่เล่นเป็นผีเขาทำพู่กระดาษขาวแขวนที่ท้ายทอยเป็นเครื่องหมาย เจ้าพระยามหินทรเอาอย่างมาแต่งตัวละครที่เป็นกุมารทอง ดูก็ไม่ทำให้รู้สึกว่าดีขึ้นอย่างไร รูปนางวันทองที่ไล่พระไวยก็เป็นรูปเปรตไปอย่างหนึ่งต่างหากจากผี มีเขียนผีอีกแห่งหนึ่งในรูปภาพเรื่องพระลอเขียนในรัชกาลที่ ๕ ก็เอาเค้าคนตกนรกในหนังสือมาลัยมาเขียน ว่าโดยย่อเพราะเขียนของที่ไม่รู้ว่าเป็นอย่างไร จึงต้องเห็นอกช่างเขียน ช่างฝรั่งก็เห็นจะคิดกันเติมเอื้อมเหมือนกัน มักเขียนให้เห็นเป็นรูปร่าง ๆ แต่ก็ล้วนเป็นอย่างขอไปทีทั้งนั้น

๔) ปัญหาที่ตรัสถามถึงคติที่ถือกันว่า ขวาเป็นใหญ่บ้าง ซ้ายเป็นใหญ่บ้าง เหนือเป็นใหญ่บ้าง ใต้เป็นใหญ่บ้าง หน้าเป็นใหญ่บ้าง เอาทิศเป็นใหญ่บ้าง จะมีมูลมาอย่างไรนั้น หม่อมฉันต้องทูลขอผัดตริตรองเพราะไม่เคยคิดค้น

๕) เงินขาคีมที่ท่านทรงมีก้อน ๑ มีอักษรว่า "เมืองควาน" นั้นสำคัญมาก เพราะยังไม่เคยพบมาแต่ก่อน และเมืองควานนั้นดูเหมือนหม่อมฉันพอจะทูลได้ว่าอยู่ที่ไหน ด้วยครั้งหนึ่งหม่อมฉันเดินทางบกแต่เมืองสุโขทัยลงไปยังเมืองกำแพงเพชร ผ่านลำน้ำเก่าซึ่งตื้นเขินเสียแล้วแห่ง ๑ อยู่ห่างลำน้ำปิงไปทางตะวันออกราวสัก ๕๐๐ เส้น เขาบอกว่ามีเมืองโบราณอยู่ในป่าริมลำน้ำนั้น หม่อมฉันให้เขาพาไปดู เห็นเป็นเมืองเคยมีปราการและวัดวาร่วมสมัยสุโขทัย ถามชื่อเขาบอกว่าชื่อเมืองวาน ลำน้ำนั้นมีแนวลงมาข้างใต้ ผ่านอำเภอ "บางคลาน" แขวงเมืองพิจิตร ซึ่งเดิมน่าจะเป็นปากลำน้ำนั้นมาร่วมลำน้ำยม แล้วรวมกันลงมาออกปากน้ำเชิงไกรข้างเหนือปากน้ำโพธิ์ ชื่อที่เขาบอกว่า เมืองวานก็ชื่อบางคลาน

เดิมน่าจะเป็นชื่อเดียวกับอักษรในเงินขาคีมว่าเมืองควานนั้นเอง อธิบายที่เนื่องกับเงินขาคีมเห็นว่าคงมีช่างเงินมาตั้งทำเงินขาคีมขายที่เมืองควานอีกแห่งหนึ่งที่เมืองแปป หม่อมฉันอยากให้ท่านประทานเงินก้อนนั้นให้เอาไปไว้ในตู้เงินตัวอย่างที่พิพิธภัณฑสถาน เพราะหม่อมฉันได้รวมตัวอย่างเงินตราไทยจัดไว้ที่นั่น มีครบดีกว่าที่ไหน ๆ หมด จะได้เป็นหลักสำหรับพิศูจน์เรื่องเงินตราไทยต่อไป ก็แล้วแต่จะประทานหรือไม่

๖) เงินพดด้วงขนาดใหญ่ เช่นที่มีผู้เอามาถวายที่วัดกุฎีดาวนั้นมีมากและมิใคร่พ้องเหมือนหล่อด้วยพิมพ์เดียวกัน ทั้งเป็นเงินเนื้อหลายชั้นต่ำบ้างสูงบ้างไม่เสมอกัน มักกล่าวกันว่าเป็นเงินครั้งพระร่วง หม่อมฉันยังไม่เชื่อเป็นหลักฐาน ขึ้นไปถึงเมืองสวรรคโลกสุโขทัยสืบถามก็ไม่ได้ความว่ามีใครขุดได้เงินเช่นนั้น มาครั้งหนึ่งหม่อมฉันไปดูเมืองสระหลวงคือเมืองพิจิตรเก่าซึ่งเป็นเมืองร้าง เห็นมีวัดวาปราการใหญ่โต ถามคนที่นั่นถึงเรื่องเงินโบราณ เขาบอกว่ามีกรมการเก่าคน ๑ ขุดได้เงินบาทเก่าที่วัดมหาธาตุในเมืองสระหลวงก้อน ๑ แต่เจ้าของถือว่าเป็นเครื่องรางศักดิ์สิทธิ์หวงแหนไม่ยอมขายให้ใคร หม่อมฉันให้ไปขอยืมมาดู ก็เห็นเป็นเงินพดด้วงบาทใหญ่เช่นเคยเห็น แต่นั้นจึงยอมว่าเงินพดด้วงนั้นเป็นเงินตราครั้งสุโขทัยจริง เพราะทำรูปผิดกันและเนื้อเงินหลายอย่างต่าง ๆ กัน หม่อมฉันจึงลงเนื้อเห็นว่าเป็นเงินตรา ทำขาย เช่นเดียวกับในลานนาและลานช้าง

๗) การที่ทูลกระหม่อมทรงสร้างโรงกระษาปณ์นั้นมีเรื่องต้นปรากฏในจดหมายเหตุ ของ อังกฤษว่า เดิม รัฐบาลอังกฤษ ถวายเครื่องทำเงิน

เหรียญเครื่องหนึ่ง คงเป็นเครื่องที่ว่า "บรรณาการฝรั่งเศส" นั้นเอง ตราเงินที่เป็นรูปพระมหามกุฎก็ว่าสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียให้แกะพิมพ์ส่งมาถวายเป็นของบรรณาการทุกขนาด แต่ในจดหมายเหตุกล่าวว่าเมื่อทูตไทยครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) ไปถึงประเทศอังกฤษไม่ชอบใจเครื่องทำเงินที่รัฐบาลอังกฤษถวายเป็นบรรณาการ ไปสั่งเครื่องจักรโรงกระษาปณ์ที่ห้างเตเลอร์ (Taylor) ณ เมืองเบอมิงฮำ เพิ่งทราบตามที่ตรัสเล่ามาในลายพระหัตถ์ฉบับนี้ว่าเพราะเหตุใด ทูตไทย จึงไม่ ชอบเครื่องจักรบรรณาการ คือ เพราะเป็นเครื่องจักรใช้แรงคนหมุนทำเงินได้ไม่มาก จึงไปสั่งเครื่องจักรใหญ่ใช้แรงสติม

๘) ใบเซ็คพระราชทานเงินในรัชกาลที่ ๕ นั้น สั่งให้ทำมาแต่ยุโรป กระดาษสีขาวพิมพ์เส้นสีดำแกะแผ่นทองแดงเลียนแบบเซ็คแบงค์ เป็นแต่ใช้อักษรไทย ซองสีเหลืองมีรูปนกพิราบคาบแพรแถบสำหรับเขียนชื่อ เป็นซองพระราชหัตถเลขาอยู่ก่อนแล้วจึงใช้ใส่เซ็ค

๙) อีแปะทองเหลืองและดีบุกที่มามีในกรุงเทพ ฯ นั้น เป็นของจีนเอาเข้ามาหรือติดตัวมาจากเมืองจีน ดูไทยเราถือว่าเป็นของเล่นมิได้ใช้ในการซื้อขายในท้องตลาด แต่พวกชวามลายูตลอดขึ้นมาจนไทย ที่เมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช เอาอย่างอีแปะจีนมาทำใช้ ในสมัยเมื่อรัฐบาลยังปล่อยให้ทำตามใจชอบ จึงใช้กันแต่ในเมืองนั้น ๆ

๑๐) ซึ่งทรงปรารภถึงความหลงลืมนั้นก็เข้าบทพระบาลีว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ความแปรปรวนอ้วนผอมของร่างกาย ก็เป็นส่วนรูปธรรม ความหลงลืมก็เป็นส่วนนามธรรมไม่มีอะไรจะห้ามได้ ได้แต่ระวังตัวเองอย่าช่วยเร่งให้แปรปรวนเร็วขึ้นเท่านั้น ความหลงลืมนั้น ที่จริงมีเป็น

ธรรมดาของมนุษย์ตั้งแต่เด็กไปจนแก่ มิใช่จะเป็นอาการเกิดเพราะความชรา ที่ทรงพระดำริว่าความลืมเป็นต้นของความหลงนั้นก็จริงอยู่ แต่ประหลาด ที่มีบางคนลืมแต่ไม่หลงจนตลอดอายุเกือบ ๑๐๐ ปีก็มี หม่อมฉันเห็นตัวอย่าง ที่คุณท้าววรจันทร์ ความลืมของท่านนับได้ว่าเป็นอย่างหนัก ถึงเคยถาม ลูกหม่อมฉันเมื่อไปรดน้ำปีใหม่ไม่ช้านักว่า "แม่ชุ่มสบายดีอยู่หรือ" และ บางปีก็ถามว่า "หม่อมเฉื่อยสบายดีอยู่หรือ" แต่ถึงอย่างนั้นท่านก็ไม่หลง ถึงอย่างกลับเป็นทารก อังกฤษเรียกว่า Second Childhood เช่นผู้หญิงคน หนึ่งซึ่งพระยาสิงหเสนีเคยเล่าถวาย คนหลงแต่ไม่ลืมก็มี นึกตัวอย่างได้ที่ น้าวันของหม่อมฉันเมื่อยังสาวเคยรับราชการฝ่ายในครั้งรัชกาลที่ ๔ ครั้น ออกมาอยู่นอกวังแก่ตัวลงเสียจริต แม่รับมาไว้ที่บ้านเก่าของหม่อมฉัน เมื่อหม่อมฉันมีงานฉลองอายุครบ ๔ รอบ เชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้า หลวงกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถไปเสวยที่บ้าน มีใครทูล สมเด็จพระศรีพัชรินทรา ฯ ให้ทรงทราบว่า น้าวันนั่งป่นอยู่กับคนอื่น ณ ที่ ห่าง ๆ เสด็จทรงพระราชดำเนินตรงเข้าไปใกล้ ตรัสถามว่า "แม่วันจำ ฉันได้ไหม" น้าวันทูลไปทันทีว่า "ทำไมจะจำไม่ได้ พระองค์เสาวภา ของคุณเปี่ยม" นับเวลาแต่ได้เห็นครั้งหลังเมื่อยังทรงพระเยาว์มากว่า ๓๐ ปี ทั้งเป็นบ้าแล้วยังจำได้ดูน่าพิศวง

ตามความคิดของหม่อมฉันเห็นว่า ถ้ายังรู้ตัวได้ว่าลืมอยู่ตราบใด ตราบนั้นยังไม่หลง ต้องไม่รู้ตัวว่าลืมเสียก่อนจึงจะหลง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง ราชานุภาพ

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๒๔ กันยายน ๒๔๘๓

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระบาท

เบ็ดเตล็ด

๑) ได้เขียนความรู้ความเห็นในเรื่องพิธีตรุษ ตามพระนิพนธ์ซึ่งโปรดประทานไปมาถวายเป็นฉบับหนึ่งต่างหาก ด้วยคิดจะให้เป็นการสะดวกไปได้ทั้งสองทาง คือ จะทรงเก็บไว้กับพระนิพนธ์เรื่องนั้นก็ได้ หรือจะทรงเก็บไว้กับหนังสือเวรก็ได้ แล้วแต่จะโปรดอย่างไรที่พอพระทัย

๒) พระยาอนุรักษ์ จดเรื่อง พระยาอุทัยธรรม ออกไป บ้านต่างเมืองมาให้แล้วได้ความว่าไปกับย่า พระยาราชโกษา (จันทร์ วัชโรทัย) ไม่ได้ไปด้วย ได้คัดสำเนาจดหมายมาถวายนี้แล้ว

ข่าว

๓) เมื่อวันที่ ๑๖ ที่ล่วงมานี้ ได้ไปในการที่สมเด็จพระพันวัสสาทรงบำเพ็ญพระกุศลถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ และสมเด็จพระศรีพัชรินทรา ฯ ที่พระที่นั่งนงคราญ มีการสวดมนต์แล้วเลี้ยงพระ ๑๐ รูป พระกลับแล้วมีทรงธรรมกัณฑ์หนึ่ง มีพระรับสัพพี ๔ องค์ แล้วมีทรงสดับปกรณ์เท้าพระชันยาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ในการนั้นเห็นทรงตรวจน้ำในเวลาใกล้ ๆ กันถึง ๓ หน คือ เวลาสวดมนต์เลี้ยงพระแล้วหนหนึ่ง เวลาทรงธรรมแล้วหนหนึ่ง เวลาทรงสดับปกรณ์แล้วอีกหนหนึ่ง ทำให้นึกถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงขึ้นขี้ผงเม็ดเล็ก ๆ ลอยไปในน้ำทักษิโณทก

๔) เมื่อวันที่ ๑๙ ซึ่งล่วงมาแล้ว ได้เข้าไปในงานเฉลิมพระชันษา การก็ดำเนินไปตามหมายกำหนดการ นอกนั้นก็มีพระราชทานตรามากด้วยกัน จะกราบทูลแต่ที่ได้ชั้นปฐมมิ ๒ คน คือ หม่อมเจ้าวิวัฒนไชยได้ปฐม-ช้างเผือก กับพระยาสุนทรพิพิธได้ปฐมมงกุฎ

ลายพระหัตถ์

๕) เมื่อวันที่ ๒๒ ซึ่งล่วงมานี้ ได้รับลายพระหัตถ์เวร ลงวันที่ ๑๗ กันยายน ช้าไปวันหนึ่งแต่เรียบร้อยดี จะกราบทูลสนองความแต่ละข้อต่อไปนี้

๖) การรู้ประคิทินอย่างหยาบ เช่น พระดำรัสนั้น ไม่ใช่เป็นแต่แก่คนปางก่อน แม้ทุกวันนี้คนบ้านนอกก็ยังสังเกตอะไรอยู่หยาบ ๆ จะเห็นได้จากคำว่า "ย่ายควาย" และ "ควายเข้าคอก" เป็นต้น คนที่รู้ประคิทินนั้นน้อยนัก แม้คนที่รู้ก็ยังต้องพึ่งโหร โหรพวกเดียวที่เขาเป็นผู้รู้มาก แม้กระนั้นก็รู้เพียงมีตำราซึ่งผู้รู้จริงเขาทำไว้ให้

มาสังเกตได้ว่า ทางอินเดียก็มีถือ ๗ วันเหมือนกัน เห็นได้จากสัตตมหาสถานและการสัตตาหเข้าวรรษา กับทั้งสัตตาหกาลิกเป็นต้น แต่เขาเห็นจะนับเรียกวันทั้ง ๗ เป็นวันที่ ๑ ที่ ๒ ไม่ได้เรียกวันตามชื่อดาวพระเคราะห์หรือเทวดา

๗) เรื่องทูตไทยไปเมืองอังกฤษซึ่งกราบทูลมานั้น ทีหลังไปอ่านหนังสือพิมพ์ข้างไทย เขาแปลว่า "ถลก" มาลงพิมพ์ ก็รู้ได้ว่าเป็นครั้งนิราศลอนดอน ที่ว่าราชทูตเป็นพระยามนตรี ก็คือ มนตรีชุ่มนั้นเข้าใจอุปทูตว่าเป็นเจ้าหมื่นสรรเพธ คือ เจ้าพระยามหินทรหรือมิใช่ กับตรีทูต

เป็นจมื่นมณเฑียรพิทักษ์ นั้นคือใคร ก็มิกล่าวถึงทูตไปฝรั่งเศสในครั้งแผ่นดินพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ อีกด้วย ราชทูตอุปทูตนั้นทราบแล้วว่าใคร แต่ตรีทูตว่าพระณรงค์วิชิต นั้นยังไม่ทราบว่าคือใคร

๘) เสลี่ยงหวั้นนั้นเป็นแน่ว่าเดิมเล็ก สำหรับใช้แต่คนขี่ แล้วที่หลังมาขยายขึ้นให้ใหญ่เอ้อเร้อสำหรับหามโกศ แม้จะประดับด้วยกระจกหรือปิดทองก็ดี ที่เรียกว่าเสลี่ยงแว่นฟ้านั้นควรได้รับอภัย เพราะคนสมัยนี้ไม่มีใครรู้เสียแล้ว ว่าคำแว่นฟ้านั้น หมายความว่า กระจก เสลี่ยงหวั้นไม่มีใช้ที่อื่นนอกจากในพระราชวัง ก็ควรแล้วที่จะทรงสันนิษฐานว่าเป็นของพระเจ้าแผ่นดินทรงเท่านั้น

๙) "หญิง" ที่ได้ยินพระดำรัสเล่าว่ามีเมืองเก่าอยู่ใกล้เมืองวิเชียรเห็นพ้องด้วย พระดำริว่าเมืองเก่านั้นเองเป็นเมืองศรีเทพ จะชื่อเมืองอภัยสาลีนั้น "อิน" เต็มที ที่ว่าพระธุดงค์บอกนั้นก็ควรอยู่แล้ว

๑๐) เรื่องวงถันนั้นเห็นด้วยตามพระดำริ ว่าเป็นสิ่งที่ช่างคิดขึ้น ไม่มีของจริง แม้รูปเขียนก็มีน้อยนักที่เขียนเครื่องประดับกายมีวงถัน เกล้ากระหม่อมไม่เคยเขียนแล้วจะไม่เขียนเลย

๑๑) นิทานโบราณคดีที่โปรดประทานสำเนาไปนั้นสนุกนัก มีเรื่องที่จะกราบทูลประกอบมาก แต่ขอประทานงดไว้กราบทูลเอาคราวหน้า เพราะว่าคราวนี้เป็นหนังสือมากอยู่แล้ว สงสารหญิงอามจะต้องคิดพิมพ์ตาดำตาแดงอย่างฉุกละหุก

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

บันทึก เรื่องพิธีตรุษ

ถวาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ได้อ่านเรื่องพิธีตรุษตลอดแล้ว ทรงประพันธ์เป็นเกียรติตำราเก่ามาตั้งเป็นรูป แล้วก็ทรงพระวิจารณ์ จะกราบทูลล้างข้อที่รู้เห็น และถึงที่แล้วตามลำดับหน้ากระดาษต้นฉบับต่อไปนี้

๑) นามสมเด็จพระสังฆราชอันมีว่า "สมเด็จพระอริยวงศญาณ" จะขนานขึ้นเป็นต้นแต่พระอริยมุนีมาก็เป็นได้ไม่ขัดข้อง หรือจะขนานนามนั้นขึ้นภายหลัง หมายความว่าเป็นผู้สืบมาแต่พระอริยมุนี อย่าง "สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์" ก็เป็นได้เหมือนกัน (หน้า ๓)

๒) "วัดบางหว้า" ที่จะหมายถึงต้นหว้า เดียวนี้เรียกว่าบางว้า ตัว ห นำหายไป ทำให้เข้าใจใกล้ไปทางกล้วยน้ำว้า เห็นจะผิดความหมายกับที่หมายแต่ก่อน (หน้า ๕)

๓) "จักร" แม้พูดขึ้นเดี๋ยวนี้ก็เข้าใจกันว่าเป็นจักราวุธแต่อย่างเดียว ที่แท้เป็นคำตัดเอาแต่ต้นมาพูด จักร แปลว่า วง เท่านั้น มีอย่างในคำของเราว่า "อาญาจักร" เป็นต้น หมายความว่าวงอาญา ที่ใช้คำว่า "มงคลจักร" ก็คือวงมงคล ถูกที่สุดแล้ว (หน้า ๘)

๔) "สองขึ้ก" (หน้า ๙) เราเรียกกันว่า "ถมขึ้ก" ก็มี "สมขึ้ก" ก็มี ที่หลังพบในหนังสือเขมรเขียน "สมขึ้ต" เห็นใกล้กับคำสมขึ้กจึงตื่นเต้นเก็บเอาไปพูดที่หอพระสมุด ศาสตราจารย์เซเดส์บอกว่า เขมรเขา

อ่าน "ซอมป้วต" ดังไถลไปอีกทางหนึ่ง ในตำราพิธีตรุษนครศรีธรรมราชเขียนว่า "สองปั๊กลายถม" คำสองปั๊ก จะเป็นสองปักษ์ หมายว่าสองปีก หรือ สองปาก หมายว่าสองชายก็ได้ คำลายถมเห็นจะหมายว่า ลายถมน้ำยา คือ ตีพิมพ์ลายส ก็มาเข้ารอยกับที่เรียก "นุ่งเกี้ยวลาย" กันอยู่เดี๋ยวนี้ แต่ที่จะเป็นเรียกผิด เกี้ยวลายควรจะผ้าลายคาด หรือแต่ก่อนโน้นจะเรียกการนุ่งผ้าทับกางเกงว่าคาดก็ไม่ทราย สังเกตรูปภาพที่เขียนกันเห็นนุ่งผ้าถกสูงขึ้นไปกว่าที่นุ่งกันเดี๋ยวนี้มาก ในตำราแต่งพระองค์ของเก่าซึ่งเคยโปรดประทานไปให้พิจารณาคราวหนึ่งนั้น จำได้ว่าในนั้นมีแต่พระองค์ทรงประพาสดูมีแต่พระสนับเพลา ไม่กล่าวถึงทรงพระภูษาทับ

๕) สายสิญจน์ จะเป็นสิญจ หรือ สิญจน (ลง น อาคม) ก็แปลว่ารดน้ำเหมือนกัน คำนี้ที่จะมาจากเอาด้ายไปผูกกับมงคลแฝดในการรดน้ำแต่งงานบ่าวสาว ที่เรียกว่า "มงคลสูตร" (หน้า ๙) นั้นดีมาก เสียแต่ชื่อนั้นไปพ้องเข้ากับชื่อสวดมนต์อันหนึ่ง ถ้าจะเปลี่ยนคำสูตรเสีย เป็นภาษาไทยว่า "สายมงคล" ก็จะได้ใช้ดีกว่าเรียกว่าสายสิญจน์

๖) ในการจัดแม่มดมาแทนยักษ์ (หน้า ๑๓) เคยได้เห็นตำราพิธี ๑๒ เดือนทางเมืองเขมรก็มี ว่าจัดแม่มดให้มารำอยู่ข้างพระที่นั่ง แล้วจัดพนักงานขี่ม้าผูกด้วยฟาง (ที่จะเป็นม้าแผงอย่างโขน) ให้มาตีไล่แม่มดออกไปนอกวัง ทั้งนี้ก็เป็นพิธีของพราหมณ์เห็นเขียนไว้ในเล่มเดียวกันกับเรื่องครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ตามที่ทรงพระดำริว่า เอาทางพระพุทธศาสนาเข้าประกอบทีหลังนั้นถูกอย่างยิ่ง

๗) "ปรีถิว" (หน้า ๑๔) คือ ปฐวี ตั้งใจจะเขียนตามเสียงสังสกฤต หนังสือสังสกฤต เขียน "ปฤถิวี" หรือ "ปฤถวี" ก็มี

๘) "ท้าวเวชสุวรรณไพศพ" (หน้า ๑๕) เห็นชื่อนี้ในประกาศนครศรีธรรมราชก็นึกขึ้น เพราะเคยเกณฑ์ขอแรงท้าวกุเวรราชให้มีชื่ออย่างนั้นมาคราวหนึ่งแล้ว ด้วยนามหนึ่งของท่านในภาษาสังสกฤตมีว่า "ไวศฺรวณ" (ที่มาเป็น "เวสฺสวณฺ" ในภาษามคธ) หมายความว่า เกิดแต่ วิศฺรว (คือลูก) เขียนชื่อให้ท่านเป็น "ไพศรพณ์" โดยไม่ได้เห็นประกาศพิธีตรุษนครศรีธรรมราชนี้เลย ควรหรือความคิดมาพ้องกันเข้าได้ ที่เกณฑ์ขอแรงให้ท่านชื่อพระไพศรพณ์นั้น เพราะแค้นที่ค้นชื่อ "พระไพสพ" ซึ่งเราเข้าใจว่าเป็นข้าวหรือเทวดาเจ้าข้าวไม่พบ จึงใช้ชื่อนั้นแต่งบทระบำละครดึกดำบรรพ์ ให้ท้าวกุเวรมีชื่อว่าพระไพศรพณ์ เพื่อจะไม่ให้ชื่อนั้นนั้นสูญไปเสีย แต่มาภายหลังมาคิดว่าหรือจะเป็นวัว ในนามว่า "พฤษภ" อัน เกี่ยวแก่นาจึงเนื่องมาถึงข้าว นึกได้ว่า เคยเห็นรูปวัวหล่อตั้งบนโต๊ะจีนในพิธีแรกนา ตามหาหมายเพื่อจะรู้ว่าเขาเรียกอะไรก็ไม่พบ ที่หลังมาเห็นพระธรรมนูญบอกการใช้ตรา ๙ ดวง ของเสนาบดีกรมนาในหน้า ๕๑ มีตรา ดวง หนึ่งเรียกว่า "พระไพสพทรงเครื่องยืนบนแท่น" ดูท่วงทีเป็นวัว แต่ไม่ได้บอกไว้ชัด จึงต้องตามดูรูปในดวงตรา ก็เป็นรูปวัวจริง ๆ สมอย่างคาด

๙) "กัมภูฉัตร" (หน้า ๑๕) คำนี้เป็นคำเก่าแก่แต่สงนอยู่ว่ากัมภูนั้นเป็นอะไร อยู่ตรงไหนที่ฉัตร แม้จะมีคนเข้าใจว่าอะไรเป็นกัมภูก็เอาเป็นหลักที่แน่ไม่ได้ ได้เคยตรวจศัพท์นั้นในพจนานุกรมหลายฉบับ ก็ไม่ได้ความแปลที่พอใจ อันจะเอามาประกอบกับฉัตรได้ ภายหลังได้เห็นหนังสือ "พระราชวิจารณ์" มีพระนาม "พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตร" ก็ให้เห็นว่าคำนี้เองคือกัมภูฉัตร แต่แล่นไปเสียเมืองเขมร "กัมพุชฉัตร" แปลว่าฉัตร

เมืองกัมพุช คือ เขมร ถ้าจะพิจารณาไปอีกทางหนึ่ง ฉัตรที่มีเทวดารักษาก็จะต้องเป็นฉัตรสำคัญอันเป็นหลักของบ้านเมือง ที่เชิญเทวดารักษากัมภูฉัตรให้มาช่วยทำอะไรต่าง ๆ ก็ได้แก่เชิญพระสยามเทวาธิราชให้มาช่วย

๑๐) "พระฤาษีเทวะชิต" (หน้า ๑๘) มีวงเล็บต่อไว้เป็น (? บิต) เห็นแน่ทีเดียวว่าจะต้องเป็นเช่นคาดในวงเล็บ ชื่อนั้นเห็นเขียนกันเป็น "เทวบิฐ" ก็มี แต่ไม่เห็นชอบด้วย เพราะแปลว่าเก้าอี้เทวดาไม่ได้ความ อยากเขียนหรือได้เขียนไปแล้วเป็น "เทวบิตร" เพราะนามหนึ่งแห่งพระอิศวรมีเรียกว่า "เทวบิตร" คำ "พระฤาษี" ที่นำหน้าอยู่ก็ไม่ขัดข้อง เพราะพระอิศวรก็เป็นฤษีอยู่แล้ว ตามที่ตรัสเทียบด้วย "พระเทพบิดร" นั้น เห็นตรงทีเดียวเป็นของหมื่น ๆ แต่ไม่เคยคิดไปถึง รูปพระเทพบิดรนั้นแปลว่าทำรูปพระอิศวร

๑๑) ในการที่เอาหนังสือไว้ให้ผู้นั่งปรกอ่านทาน ส่วนการสวดใช้สวดปากเปล่า (ในหน้า ๑๐ และ ๒๒) นั้น เป็นวิธีเก่า แม้ทางอินเดียเขาก็ชอบปากเปล่า เรียกว่า "มุขปาฐ" ทางเราก็ปฏิบัติกันอย่างนั้นมาก่อนจะเห็นได้ที่ประกาศพิธีตรุษนั้นเอง แต่ก่อนก็มีผู้ดูหนังสือทาน แม้สวดปาฏิโมกข์ก็สวดปากเปล่า มีผู้ดูหนังสือทานเหมือนกัน ที่มาอ่านหนังสือกันนั้นแปลว่าเรียว จำไม่ได้

๑๒) ที่ในอรรถมีคำว่า "กมุโพชาธิปติ" (หน้า ๒๖) นั้น เป็นสำคัญอยู่ที่มีความเห็นแตกไป เมื่อเอาคำ "กัมพุชฉัตร" เช่นได้กล่าวมาข้างต้นประกอบเข้าด้วยแล้ว ก็ส่อให้เห็นว่าเราได้ตำราพิธีตรุษมาแต่เมืองเขมร ไม่ใช่ได้ตรงมาจากลังกา ที่มีอะไรในเมืองลังกาปนอยู่ในตำรานั้นก็ที่เขมรจะอ่านไม่เข้าใจหรือไม่กล้าแก้

๑๓) ในการที่จัดกรมแสงให้ยิงปืนเล็ก (หน้า ๒๙) นั้นคิดว่าจะมีเพื่อเป็นเสียงสัญญาที่ส่งไปได้ไกล การใช้ตีระฆังกันมาแต่ก่อน เห็นจะตีรับช่วงกันต่อไปเป็นทอด ๆ จนถึงประตูวัง

๑๔) เรื่องปืนฤกษ์ ๔ กระบอกนั้น ทำให้ได้รู้มากขึ้นตามพระดำรัสเล่าดีเต็มที่ ปืนมหาปราบนั้น เรียกกันว่ามหาปราบยุคก็มี ย่อมเห็นได้อยู่ว่าหลงมาแต่ปืนนารายณ์ปราบยุคนั้นเอง ที่จริงปืนฤกษ์ควรจะมีแต่ ๓ กระบอก ที่เป็น ๔ คงเดินคู่ขาดคู่ไป จึงโปรดให้ทำเป็น ๔ กระบอก

๑๕) ราชบุรุษกับเทวดา (หน้า ๓๔) แม้จะได้แก้คำประกาศในรัชกาลที่ ๔ ให้เป็นราชบุรุษทั้งสองเวลามาแล้วก็ดี แต่การแต่งตัวของสังฆการีก็ยังผิดอยู่นั้นเอง เวลาเช้าแต่งตัวเปล่าแสดงว่าเป็นราชบุรุษ เวลาค่ำสวมลอมพอก แสดงว่าเป็นเทวดา

๑๖) การสวดภาณยักษ์ที่วังหน้า (หน้า ๓๖) ได้ยินว่าถึงที่ยิงปืนแล้ว ต้องหยุดรอต่อได้ยินเสียงปืนที่วังหลวงแล้ว จึงสวดต่อไป เป็นธรรมดาที่ต้องคัดเอาสำรับซึ่งสวดดีมาสวดในวังหลวง ถัดไปจึงเอาไปสวดที่วังหน้า และเป็นธรรมดาอีกที่ต้องสวดดีแล้วเม็ดก้านก็ต้องมากขึ้น ต้องเป็นเวลานานกว่าที่สวดไม่สู้ดีห้วนไป เพราะเหตุดังนั้นการสวดที่วังหน้าจึงถึงต้องยิงปืนก่อน ต้องรอฟังเสียงปืนในวังหลวง

๑๗) ข้อที่ทรงพระปรารภว่าจะไม่มีคนอ่านพระนิพนธ์(ในหน้า๔๘) นั้น ไม่ควรทรงพระวิตก เพราะคนเรียนเดียวนี้มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ย่อมต้องมีคนพยายามแต่งหนังสือมากขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วย แม้ถึงเขาจะต้องเรียนสิ่งใหม่ ๆ ให้ทันสมัยก็ดี แต่เมื่อถึงแต่งหนังสือก็ต้องหันเข้าดูเรื่องเก่าเพื่อเป็นความรู้ เก็บเอาไปแต่งหนังสือ เช่น ชายประสบสุขเป็นตัวอย่าง อยู่

เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรทรงพระวิตกว่าจะไม่มีใครอ่านพระนิพนธ์ กลับจะมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเสียอีก สำคัญแต่พระนิพนธ์ควรจะมีอยู่ในที่อันเป็นสาธารณะ ซึ่งใคร ๆ จะไปอ่านตรวจดูก็ได้ เหมาะจะเป็นที่หอสมุด

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พรน

บ้านปลายเนิน
วันที่ ๒๒ กันยายน ๒๔๘๓

× × ×

(สำเนา)

บ้านถนนเพชรบุรี

วันที่ ๑๔ กันยายน ๒๔๘๓

ขอพระราชทานกราบทูลทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทาน ลายพระหัตถ์ ทรายเกล้า ฯ แล้ว เป็นพระมหากรุณาธิคุณ ยิ่งใหญ่ที่ ทรงใฝ่ พระทัยใน ความเป็น ไปของท่านผู้ใหญ่ในสกุลของบิดาของข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานสอบถามท่านบิดา คงได้ความดังต่อไปนี้

เมื่อบิดาข้าพระพุทธเจ้ามีอายุประมาณ ๗–๘ ปี ได้ข่าวจากเมืองแสนป่างว่าคุณทวดใหญ่ผู้เป็นป้าของคุณย่าข้าพระพุทธเจ้าป่วยมาก มารดาของคุณย่าจึงได้นำความเรียนท่านเจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) ขอ

กราบลาไปเยี่ยมท่านก็อนุญาต และมิได้บอกแจ้งไปตามระยะทางที่ท่านจะไป ได้ร่อนแรมไปตามเส้นทางเมืองประจิม วัฒนา อรัญญ มโนไพร จนบรรลุถึงเมืองแสนปาง ได้ทันพยาบาลท่าน ในครั้งนั้นมารดาของคุณย่าออกไปพร้อมด้วยคุณลุงและบิดาข้าพระพุทธเจ้า ส่วนคุณปู่และคุณย่ายังอยู่ที่บ้านสะพานยาวจักรวรรดิ์ ในระหว่างที่ออกไปอยู่ที่เมืองแสนปางนั้น มารดาของคุณย่าไม่สบาย คุณย่าจึงได้ตามออกไป คุณปู่ติดราชการไม่สามารถจะปลีกตัวไปด้วยได้ มารดาของคุณย่าถึงแก่กรรมที่เมืองแสนปางนั้นเอง คุณย่าและบิดาข้าพระพุทธเจ้าจึงพักอยู่ที่เมืองแสนปางพร้อมด้วยคุณลุง และไปมาเยี่ยมเยียนติดต่อกับราชสำนักกัมพูชาเนือง ๆ ด้วยท่านเจ้าพระยายมราชได้ยกคุณย่าให้เป็นธิดาบุญธรรมของนักพระองค์ด้วง และองค์นโรดมได้ทรงเคารพนับถือคุณย่าฉันญาติเรียกคุณพี่ แม้ในขณะที่ประทับอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ก็ยังติดต่อเยี่ยมเยียนเป็นส่วนพระองค์กับคุณปู่และคุณย่าโดยใกล้ชิด คุณย่าคุณลุงและบิดาข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่ที่ เมืองแสนปางหลายปี จึงได้เดินทางไปเมืองนครจำปาศักดิ์ เพื่อกลับกรุงเทพ ฯ เจ้านครจำปาศักดิ์ได้มีหนังสือแจ้งการเดินทาง และจัดส่งอำนวยความสะดวกตลอดมาจนถึงเมืองเดชอุดม บรรลุถึงเมืองนครราชสีมา พระยาปลัดได้จัดส่งต่อมาจนถึงกรุงเทพพระมหานคร บิดาข้าพระพุทธเจ้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ก็ได้อุปสมบทที่วัดจักรวรรดิ์ โดยพระวรญาณเป็นอุปัชฌาย์ตลอดพรรษกาล เมื่อลาอุปสมบทแล้วคุณปู่จึงได้นำถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้เสด็จสวรรคตแต่ในขณะที่ บิดาข้าพระพุทธเจ้ายังไม่กลับมาได้เข้ารับราชการ เป็น

มหากเล็ก แล้ว จึงได้ ย้าย มา ฉลองพระเดชพระคุณใน หน้าที่ พระภูษามาลา ต่อไป

อนึ่ง บิดาข้าพระพุทธเจ้ากรุณาเล่าต่อไปว่า มารดาของคุณย่าเป็นธิดาของพระศรีมหาเทพเจ้าเมืองแสนปาง เมื่อท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพกลับจากกัมพูชาแล้ว พักอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ได้ข่าวเรื่องธิดาของพระศรีมหาเทพ ที่เมืองแสนปาง จึงได้ออกปากขอต่อพระศรีมหาเทพเพื่อยกให้แก่ท่านเจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) บุตรของท่าน และพระศรีมหาเทพก็ปลงใจด้วย จึงได้กระทำการพิธีสู่ขอตกแต่งตามประเพณี เมื่อมาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ แล้วท่านก็ได้ยกที่ดินอันเป็นนิวาสสถานซึ่งบิดาข้าพระพุทธเจ้าตั้งอยู่ในเวลานี้ให้ท่าน

ได้รับพระราชทานกราบทูลมาตามที่ท่านได้เล่าให้ฟังนี้ จะควรประการใดแล้ว แต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงนาม) พระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร

× × ×

บ้านซินนามอน บีนัง

วันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

ทูล สมเด็จกรมพระนริศ ฯ

ลายพระหัตถ์เวรฉบับลงวันที่ ๒๔ กันยายน มาถึงหม่อมฉันแล้ว

คราวนี้เขาเอามาส่งวันเสาร์เวลาบ่าย และเบิกซองตรวจที่ยังนั่งเหมือนฉบับสัปดาหะก่อน

ทูลสนองความที่ยังค้าง

๑) หม่อมฉันได้ทูลผัดไว้ในจดหมายเวรสัปดาหะก่อน ว่าจะขอตริตรองปัญหาที่ตรัสปรึกษา ว่าด้วยมูลของคติที่ถือทิศและฝ่ายหนึ่งสำคัญกว่าทิศ และฝ่ายอื่นในกรณีต่าง ๆ ได้เค้าคิดเห็นอย่างไรบ้าง แล้วจะทูลนั้น หม่อมฉันตรวจดูในพระบาลีตรงที่ออกชื่อทิศทั้ง ๔ ในมหาสมัยสูตรก็ดี อาฏานาฏิยสูตรก็ดี และสิงคาโลวาทสูตรก็ดี ย่อมเอาทิศตะวันออก "ปุริมทิศ" ขึ้นต้นทุกแห่ง และศัพท์ปุริมนั้น ใน อภิธานบาลี ก็แปล ความ ว่า Foremost อยู่หน้า และ Eastern ฝ่ายตะวันออกสมกับลำดับในพระบาลี เป็นอันได้เค้าข้อต้นว่าในทิศทั้ง ๔ ชาวอินเดียถือว่าทิศตะวันออกสำคัญกว่าทิศอื่น เห็นว่าคงเป็นเพราะชาวอินเดียถือมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่ามนุษย์อยู่ได้ด้วยพระอาทิตย์เป็นสำคัญ เห็นพระอาทิตย์เป็นเครื่องอุ่นใจเหมือนได้เห็นที่พึ่งมาอำนวยวัฒนาการ จึงถือทิศที่พระอาทิตย์ขึ้นเป็นสิริแก่มนุษย์โลกยิ่งกว่าทิศอื่น ทิศตะวันออกเป็นนิมิตของวัฒนาการฉันใด ทีศตะวันตกอันพระอาทิตย์ลี้ลับไปให้เปลี่ยวใจเป็นปรปักษ์กับทิศวัฒนาการ ก็ถือเป็นฝ่ายหายนะ คือ ความตายเป็นต้น ดุจกัน เดิมน่าจะกำหนดทิศแต่ตะวันออกกับตะวันตกก่อน เพราะเห็นดวงอาทิตย์เสมอทุกวัน ทิศใต้กับทิศเหนือน่าจะกำหนดขึ้นทีหลังเพราะยังเห็นว่างอยู่ ๒ ทิศ ในบาลีเรียกทิศใต้ว่าทิศ "ทกฺขิเณน" ตรงกับศัพท์ทักษิณแปลว่า "ขวา" ก็ได้ ดูส่อว่าลักษณะที่กำหนดทิศใต้ทิศเหนือนั้นจะยืนหันหน้าไปทางทิศตะวันออก กำหนดทิศ

ทางขวามือเป็นทิศใต้ เอาทิศข้างซ้ายมือเป็นทิศเหนือ เพราะไม่มีสิ่งซึ่งจะเห็น เป็นที่น่าสังเกตเหมือนดวงพระอาทิตย์อันเป็นที่สังเกตอย่างทิศตะวันออกและทิศตะวันตก วิสัชนาว่าโดยย่อ มนุษย์เห็นจะถือว่าทิศตะวันออกสำคัญกว่าทิศอื่นมาแต่เดิม

คติที่ถือว่าทิศทั้ง ๔ แต่ละทิศ อาจจะสำคัญกว่าเพื่อนในบางเวลาหรือในกิจการบางอย่างนั้น น่าจะเกิดขึ้นภายหลังด้วยฤดูกาลเป็นเหตุเปรียบดังฤดูกาลในเมืองไทยนี้ เมื่อต้นปีลมพัดมาทางทิศตะวันออก ฝนต้นฤดูก็มาแต่ทางทิศตะวันออก ครั้นกลางปีลมและฝนมาทางตะวันตก ถึงปลายปีลมพัดมาทางทิศเหนือ ดังนี้ กิจการอันต้องเกี่ยวกับฝนและลม เช่นทำนาหรือค้าสำเภา จึงต้องประกอบกิจการให้ถูกทิศใด ๆ ตามฤดูกาล ที่หลังอาจจะเกิดแต่โรคภัยที่มาแต่ทิศต่าง ๆ ชวนให้เข้าใจว่ามีผีประจำทิศซึ่งอาจจะให้ร้ายดีแก่มนุษย์ ก็ขยายคติที่ถือต่าง ๆ ต่อออกไป ถึงว่าทำการอย่างใดควรจะหันหน้าไปทิศใด ให้ชอบใจเทวดาและผีปีศาจซึ่งประจำทิศนั้น หรือห้ามมิให้หันหน้าไปทางทิศใดเมื่อกระทำการอย่างใดอันไม่ชอบใจตองเทวดา หรือผีปีศาจประจำทิศนั้นเลยแต่ตำรับตำราเพื่อให้เป็นสาธารณประโยชน์ แก่ผู้ที่ไม่มีความรู้ มีกำหนดให้หันหน้า หรือห้ามมิให้หันหน้าทางทิศใดเมื่อทำการต่าง ๆ แทบทุกอย่าง เช่น ในกลอนสวัสดิรักษาของสุนทรภู่ ห้ามมิให้นั่งหันหน้าทางทิศเหนือเมื่อกินข้าว ว่า "ทิศเหนือเหลือร้ายวายชีวา ชันษาถดถอยน้อยทุกที" ดังนี้ และยังมีพวกเจ้าตำราพยากรณ์เอาวันประจำสัปดาหะในโหราศาสตร์เข้ามาพ่วงต่อไปอีก ถึงกำหนดว่าจะทำการมงคลอันใด หรือจะยาตราไปไหนในวันใดต้องหันหน้าหรือเริ่มยาตราไปทางทิศไหน ดังนี้ คงเป็นประโยชน์เพียงให้สบายใจของผู้เชื่อเท่านั้น

แต่คติการถือทิศมีแปลกอยู่บ้าง ดังจะทูลพรรณนาเพียงเท่าที่จำได้ในเวลาร่างจดหมายนี้

พวกไทยน้อยเรียกทิศใต้ว่า "หัวนอน" เรียกทิศเหนือว่า "ตีนนอน" หรือ "ปลายตีน" เรียกอย่างนี้มาแต่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง พวกลื้อ เช่น ชาวเชียงรุ้ง พวกเขิน เช่น ชาวเมืองเชียงตุงและประหลาดที่พวกชาวละคร เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เมืองสงขลาที่เรียกว่า ทิศหัวนอนและทิศปลายตีนเช่นนั้น (เขาว่าจีนก็เรียกอย่างเดียวกันแต่หม่อมฉันยังไม่ได้สอบสวน) แต่เห็นอธิบายได้ว่าพวกที่ใช้คำเช่นนั้น เคยถือคตินอนหันหัวทางทิศใต้ หันตีนไปทางทิศเหนือ จะเกิดแต่เหตุใดยังไม่พบหลักฐาน

พวกถือศาสนาอิสลามบรรดาผู้อยู่ในประเทศทางตะวันออก เวลาไหว้พระต้องผ่ายหน้าไปทางทิศตะวันตก แต่มีอธิบายว่าจะผ่ายหน้าไปทางเมืองเมกกะซึ่งอยู่ทิศนั้น ความส่อต่อไปว่าพวกอิสลามที่อยู่ในประเทศทางตะวันตกก็คงผ่ายหน้ามาทางทิศตะวันออกด้วยเหตุอันเดียวกัน

พวกถือพระพุทธศาสนา สร้างวัดก็มักหันหน้าโบสถ์ไปทางทิศตะวันออก แต่ก็พออธิบายได้ว่าประสงค์จะให้พระประธานหันหน้าไป ทางทิศเดียวกับพระพักตร์พระพุทธองค์เมื่อตรัสรู้แต่การถือทิศในศาสนาแต่วัดถุเป็นนิมิตไม่เหมือนอย่างอื่นที่ว่ามาก่อน หม่อมฉันนึกได้ในเรื่องทิศเพียงเท่านี้

จะทูลอธิบายเรื่องผ่าย คือ ผ่ายซ้าย ผ่ายขวา ผ่ายหน้า ผ่ายหลังต่อไป แต่หม่อมฉันค้นหาเหตุถอยหลังขึ้นไป ไปจนเสียที่หาเค้าไม่ได้ว่า เหตุใดมนุษย์จึงชอยทำการด้วยมือขวายิ่งกว่ามือซ้ายนั้นเอง เป็นมูลของคติที่ถือว่าผ่ายขวาสำคัญ และเป็นปัจจัยไปถึงกรณีทุกอย่างบรรดาที่

ใช้คำ "ทักษิณ" เช่น "ทิศทักษิณ" เพราะอยู่ทางฝ่ายขวาเมื่อหันหน้าไปทางทิศตะวันออกดังกล่าวมาแล้ว "ประทักษิณ" แสดงความเคารพด้วยให้ข้างขวา "ทักษิณาทาน" ให้ด้วยมือขวาแสดงศรัทธาบริสุทธิ์

คติที่ถือว่าฝ่ายซ้ายสำคัญกว่าฝ่ายขวา หม่อมฉันนึกหาตัวอย่างให้เป็นหลักฐานไม่ได้ เคยได้ยินคำพูดว่าข้าราชการฝ่ายซ้ายสูงศักดิ์กว่าฝ่ายขวาก็ไม่เคยพบหลักฐานอื่นนอกจากกรมพลเรือนเฝ้าทางฝ่ายซ้าย กรมทหารเฝ้าทางฝ่ายขวาที่ประทับ จะว่าพลเรือนสูงศักดิ์กว่าทหารด้วยเหตุใด มิน้อยอันเดียวที่จะเป็นเช่นนั้น คือตามประเพณีโบราณ เวลามีศึกสงครามต้องรบพุ่งเหมือนกัน คือว่าบรรดาข้าราชการเป็นทหารทั้งนั้น เมื่อว่างศึกสงครามเลือกเหล่าทหารที่มีความรู้การปกครองมาทำราชการพลเรือน ถ้าว่าโดยนัยนี้ก็เห็นได้ว่าพลเรือนสูงศักดิ์ เพราะมีความรู้มากกว่าทหาร แต่ถ้าตามประเพณีที่เป็นจริงหามีอันใดที่เห็นว่าฝ่ายซ้ายสูงกว่าฝ่ายขวาไม่ ยกตัวอย่างกรมต่าง ๆ ที่แบ่งเป็นฝ่ายซ้ายกรม ๑ ฝ่ายขวากรม ๑ เช่น กรมตำรวจเป็นต้น ก็ไม่เคยเห็นปรากฏว่าเลื่อนเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจในขวาไปเป็นเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจในซ้าย กรมอื่นก็ไม่มีที่จะเป็นเช่นนั้น ตำแหน่งที่มีซ้ายขวา เช่น พระมเหสีซ้ายขวาก็ดี พระสังฆราชซ้ายขวาก็ดี ก็หมายที่เป็นใหญ่กว่ากันด้วยคำนำพระนามว่า พระอัครมเหสี และพระมเหสี สมเด็จพระสังฆราช และพระสังฆราชหาได้เอาคำซ้ายขวาเป็นเครื่องหมายไม่ เพราะฉะนั้นคติที่ยกฝ่ายซ้ายเป็นใหญ่กว่าฝ่ายขวายังไม่พบตัวอย่าง ก็ต้องว่าไม่มี

คติที่ถือฝ่ายหน้ากับฝ่ายหลังนั้น ดูจะกล่าวไว้เป็นยุติว่าฝ่ายหน้าเป็นใหญ่กว่าฝ่ายหลังในกรณีทุกอย่าง ทัพหน้าก็สำคัญกว่าทัพหลัง วังหน้าก็

สำคัญกว่าวังหลัง ที่สุดหน้าบ้านสำคัญกว่าหลังบ้าน ถ้าจะว่าแต่โดยคำหน้ากับหลัง เปรียบด้วยรูปกายมนุษย์ อวัยวะสำคัญก็อยู่ทางข้างหน้าทั้งนั้น ข้างหน้าต้องสำคัญกว่าข้างหลังอยู่นั่นเอง ไม่มีปัญหาที่ข้างหลังจะสำคัญกว่าข้างหน้า

สนองความในลายพระหัตถ์

๒) พระดำริเพิ่มวิจารณ์พิธีตรุษที่ประทานมานั้น หม่อมฉันได้ให้คัดสำเนาออกต่อไว้กับวิจารณ์ของหม่อมฉันฉบับ ๑ ต่างหาก ต้นฉบับที่ประทานมาคงเอาไว้กับลายพระหัตถ์เวร

๓) ผ้ากรายที่ขุนนางคาดเมื่อนุ่งสมปักนั้นมีอย่างเป็นลายประสานสี เป็นของเก่ามาก หม่อมฉันได้เคยเห็นผืนเดียว ด้วยพระมิตรกรรมฯ ผู้เป็นหลาน เอาเสื้ออย่างน้อยเยียรบับรวกับผ้าคาดมีลายสี ของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) มาให้พิพิธภัณฑสถาน เดี๋ยวนี้ยังรักษาไว้ที่นั่น

๔) เรื่องประวัติพระยาราชโกษานั้น ที่ตรัสถามได้ความเป็นการดี หม่อมฉันนึกขึ้นที่ความรู้ของหม่อมฉันถูกในท่อนเป็นแต่ผิดรัชกาล ที่หม่อมฉันเข้าใจว่า ทูลกระหม่อมดำรัสสั่งให้ตามตัวพระยาราชโกษา (จันทร์) นั้นสำคัญผิดไป ที่ถูกคือสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัสสั่งให้ติดตามตัวพระยาราชโกษา (หรุ่น) เพราะแกไปเที่ยวเถลไถลอยู่เสียทางเมืองข่า เมืองเขมรนานดังพระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียรทูล สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงดำรัสสั่งพระยาราชโกษา (จันทร์) ให้ตามตัวเข้ามารับราชการจะทูลต่อไปถึงเมืองแสนปาง เมืองนั้นเป็นขึ้นนครจำปาศักดิ์อยู่ห่างทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เป็นคู่กับเมืองอัตตะบือ พลเมืองเป็นข่า แต่พระศรีมหาเทพเจ้าเมืองคงเป็นเชื้อเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ออกไปกินเมืองแสนปาง มิใช่

ข่าวเมืองนั้น หม่อมฉันได้ความรู้ใหม่ต่อออกไปด้วย เพิ่งทราบว่า สกุลวัชโรทัยนั้นเกี่ยวดองสนิทกับสกุลสิงหเสนีใกล้ชิด

๕) ตรัสถึงประดิทินอย่างหยาบ มีอย่าง ๑ ที่เรียกว่า "ชั้นฉาย" อันเป็นต้นศัพท์ของ "นาฬิกาฉายา" พระภิกษุ เดิมหม่อมฉันก็ไม่รู้ว่ากำหนดอย่างไร มาจนสมัยเมื่อออกจากกระทรวงมหาดไทยแล้วชอบไปอยู่ที่บ้านแบ้ง อำเภอบางปะอินเนือง ๆ วันหนึ่งหม่อมฉันไปช่วยเขาบวชนาคที่วัดบ้านแบ้ง พระครูธรรมทิวากร (เปรม) วัดชุมพลนิกายาราม เป็นอุปัชฌาย์ พอเวลาสวดญัตติแล้วแกร้องถามว่า "ดูชั้นฉาย อยู่หรือ" มีเสียงคนอยู่ข้างโบสถ์ร้องรับว่า "ดูอยู่แล้ว" หม่อมฉันหยุ่งลุกออกไปดู เห็นคนนั้นยืนหันหลังไปทางดวงพระอาทิตย์ให้มีเงาของตัวไปข้างหน้า ปักไม้หมายที่ปลายเงา แล้วเดินเอาเท้าวัดแต่ตรงที่ยืนอยู่ไปจนถึงหลักหมายปลายเงา ก็ชั่วเท้ากันบ้างเท่านั้นชั้น ได้เคยเห็นแต่หนเดียวเท่านั้น

๖) จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ที่เป็นตรีทูตไปประเทศอังกฤษนั้น หม่อมฉันเคยสืบถามได้ความว่า เป็นลูกของพระนมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกลับจากราชการทูตแล้วถูกกริ้วด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เลยถูกถอดหรือไม่ได้ดีในราชการต่อไปก็เลยเงียบชื่อเสียง พระณรงค์วิชิต ตรีทูตไปประเทศฝรั่งเศสนั้น คือ พระพรหมาธิบาล (จร บุนนาค) ที่เราเรียกกันว่า "พรหมธิบาลจร" เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ และเป็นบิดาของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม) แกแต่งจดหมายเหตุเรื่องทูตคราวนั้นเอาอย่างหม่อมราโชทัย แต่เลวเปรียบกันไม่ได้เลย และแต่งไม่จบเรื่องด้วย ดูเหมือนพิมพ์ไว้ในหนังสือมิวเซียมของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์

๗) หม่อมฉันยินดีที่โปรดนิทานโบราณคดี ส่งมาถวายอีกเรื่อง ๑ กับจดหมายฉบับนี้ นิทานพวกนี้คงจะแปลก ๆ กันอย่างเรียกว่า "จับฉ่าย" แต่งตามแต่จะนึกเรื่องได้ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรงราชานุภาพ

เรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ (ร.ศ. ๑๐๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จเลียบหัวเมืองแหลมมลายูทั้งฝ่ายตะวันออกฝ่ายใต้และฝ่ายตะวันตกกำหนดระยะทางจะเสด็จไปเรือจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองชุมพร แต่เมืองชุมพรเสด็จโดยทางยกข้ามแหลมมลายูตรงกิ่วกระไปลงเรือที่เมืองกระบุรี ล่องลำน้ำปากจั่นตรงไปยังเมืองระนอง ต่อนั้นเสด็จไปเรือทะเลและตามหัวเมืองฝ่ายตะวันตกจนสุดแดนพระราชอาณาเขต แล้วเลยไปอ้อมแหลมมลายูที่เมืองสิงคโปร์เลียบหัวเมืองฝ่ายตะวันออกขึ้นมาเมื่อขากลับกรุงเทพฯ โปรดให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสครั้งนั้น

เพราะเหตุใดจึงโปรดให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาส เป็นเรื่องอันหนึ่งในประวัติของตัวฉันเอง จะเล่าฝากไว้ด้วยตรงนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ (ร.ศ. ๑๐๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายใต้โปรดฯ ให้ฉันตามเสด็จเป็นมัคคุเทศก์ เพราะฉันได้เคยไปเที่ยวหัวเมืองทางนั้นรู้เบาะแสมาแต่ก่อน ก็การที่เป็นมัคคุเทศก์นั้นมีหน้าที่เป็นต้นรับสั่งกะการประพาสที่ต่าง ๆ ตลอดทางที่เสด็จไป ฉันสนองพระเดชพระคุณชอบพระราชหฤทัยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แต่นั้นมาจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาส แต่ชอบเรียกกันเป็นคำแผลงภาษาอังกฤษว่า Lord Program Maker ตามเสด็จประพาสต่อมาเป็นนิจ จนตลอดรัชกาลที่ ๕ และคงอยู่ในตำแหน่งนั้นสืบมาในรัชกาลที่ ๖ อีก ๓ ปี รวมเวลาที่ได้เป็นผู้จัดการเสด็จประพาสอยู่ ๒๖ ปี จึงพ้นจากหน้าที่นั้นพร้อมกับถวายเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงรัชกาล

ที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้กลับเข้าไปจัดการเสด็จประพาสถวายอีกเมื่อเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลพายัพครั้ง ๑ และเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลภูเก็ตอีกครั้ง ๑ จึงอ้างได้ว่าได้รับราชการเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสสนองพระเดชพระคุณมา ๓ รัชกาล แต่เมื่อไปตามเสด็จครั้งหลัง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับต้องทรงระวังมิให้ฉันเหนื่อยเกินไป เพราะตัวฉันชราอายุกว่า ๖๐ ปีแล้ว ก็เป็นครั้งที่สุดซึ่งฉันได้จัดการเสด็จประพาสเพียงนั้น

เมื่อจัดการเสด็จประพาสครั้ง ร.ศ. ๑๐๙ ฉันต้องล่วงหน้าลงไปจัดพาหนะสำหรับเดินทางบก และตรวจพลับพลาที่ประทับกับทั้งการทำทางที่จะเสด็จไปแต่เมืองชุมพรจนถึงเมืองระนอง แล้วจึงกลับมาเข้ากระบวนตามเสด็จที่เมืองชุมพร ฉันไปถึงเมืองชุมพรได้ฟังเขาเล่าเรื่องเสือใหญ่ซึ่งกำลังคร้ายกินผู้คนอยู่ในแขวงเมืองชุมพรในเวลานั้นและไปมีเหตุขึ้นเนื่องด้วยเรื่องเสือตัวนั้น เห็นเป็นเรื่องแปลกประหลาดจึงเขียนเล่าไปยังหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งฉันเป็นกรรมการอยู่ด้วยคน ๑ สำหรับให้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ดูเรื่องเข้ากับนิทานโบราณคดีที่เขียนขึ้นเหมาะดี จึงคัดสำเนาจากหนังสือวชิรญาณวิเศษมาแก้ไขถ้อยคำบ้างเล็กน้อย และเขียนเล่าเรื่องเสือตัวนั้น อันมีต่อมาเมื่อภายหลัง ยังไม่ปรากฏในหนังสือซึ่งฉันเขียนไว้แต่ก่อน เพิ่มเติมให้สิ้นกระแสความ เรื่องที่เขียนไว้แต่เดิมดังต่อไปนี้

เรื่องเสือใหญ่ที่เมืองชุมพร

เรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ กล่าวตามที่ฉันได้ยินด้วยหู แลเห็นด้วยตาของตนเอง เพราะฉะนั้นท่านผู้อ่านอย่าได้สงสัยว่า เป็นความเท็จซึ่งแต่งแต่โดยเดาเลย เป็นความจริงแท้ทีเดียว

เมื่อวันที่ ๖ เมษายน (ร.ศ. ๑๐๙) นี้ ฉันไปถึงปากน้ำเมืองชุมพร ลงเรือโบตขึ้นไปที่บ้านด่าน หาเรือซึ่งจะพาขึ้นไปถึงเมืองชุมพร ด้วยเรือไฟที่มาส่งฉันเขาจะต้องรีบใช้จักรไปราชการที่อื่นอีก ขณะเมื่อฉันนั่งพักคอยเรืออยู่ที่บ้านด่านนั้น ได้สนทนากับขุนด่านและกรมการราษฎรชาวปากน้ำชุมพรหลายคน ซึ่งฉันได้รู้จักคุ้นเคยมาแต่ก่อนบ้าง ที่ไม่รู้จักบ้าง พูดจาไต่ถามถึงทุกข์สุขต่าง ๆ ตลอดไปจนเรื่องการทำมาหากินของราษฎร และเรื่องสัตว์สิงห์ต่าง ๆ คือ เสือเป็นต้น เขาจึงเล่าให้ฟังเป็นปากเดียวกันดังนี้ว่า ในเวลานั้นมีเสือดุที่ในแขวงเมืองชุมพรตัว ๑ เสือนั้นตัวใหญ่ยาวสัก ๙ ศอก เท้าเป๋ข้าง ๑ จึงเรียกกันว่า "อ้ายเป๋" เที่ยวกัดกินคนตามแขวงบ้านใหม่ บ้านละมุ เสียหลายคน ประมาณกันแต่หกเจ็ดคนขึ้นไปจนถึงสิบคนยี่สิบคน ว่าเสือตัวนี้กล้าหาญผิดกับเสือซึ่งเคยมีมาแต่ก่อนถึงเข้ากัดคนกลางวันแสก ๆ บางทีคนนั่งทอผ้าอยู่ใต้ถุนเรือนก็เข้ามาฉวยเอาไป บางคนไปขึ้นพะองก็มาคาบเท้าลากไป จนชาวบ้านพากันครั่นคร้าม ไม่อาจจะไปป่าหากินแต่คนเดียวสองคนได้ บางคนก็ว่าเป็นเสือสมิงศักดิ์สิทธิ์ไม่มีผู้ใดอาจจะไปดักหรือยิงจนทุกวันนี้ เขาเล่าให้ฟังอย่างนี้ ได้สืบถามชาวเมืองจนกระทั่งกรมการ ทั้งเมืองชุมพรและเมืองกระบุรี ก็รู้เรื่องเสือดุแทบทุกคน ลองทำบัญชีรายชื่อคนถูกเสือกัด ตามภาษาชาวชุมพรเขาว่า "เสือขบ" ได้รายชื่อเขาจดมาให้ ดังนี้

อำเภอท่าแซะแขวงเมืองชุมพร จำนวนคนที่เสือขบ นายช่วยผัวอำแดงจัน ตำบลบางรัก คน ๑ อำแดงเกต บ้านหาดพังไกร คน ๑ นายน้อย บ้านท่าแซะ คน ๑ นายเขียว บ้านท่าแซะคน ๑ อำแดงเช้า ภรรยานายลอม บ้านคูริง คน ๑ หลานนายยอด บ้านหาดพังไกร คน ๑ นาย

นองผัวอำแดงสายทอง บ้านรับร่อ คน ๑ นายน้อย บุตรขุนตะเวน บ้านล่อ คน ๑ นายเชด บ้านหาดทิ้ง คน ๑ รวมที่ได้รายชื่อ ๙ คน บัญชีได้เพิ่มเติมมาจากเมืองกระบุรีมีรายการพิสดารออกไป

๑. นายอ่อน หมายเลขกองกลาง อยู่บ้านรับร่อ ไปตัดจากมุงเรือนที่ปลายคลองรับร่อ เมื่อเดือนพฤศจิกายน เวลาบ่าย ๕ โมง เสือกัดตายตามผีไม่ได้

๒. นายนองว่าที่หมื่นจบ คุมเลขกองด่าน อยู่บ้านหาดพังไกร ไปขึ้นทำน้ำตาลที่กลางนาหาดพังไกร เมื่อเดือนตุลาคมข้างขึ้น เวลากลางวัน ตะวันเที่ยง พอกลับลงมาจากปลายตาลเสือกัดตาย ตามผีมาได้ครึ่ง ๑

๓. อำแดงบุ้น ลูกขุนชนะ คุมเลขกองกลาง อยู่บ้านท่าญวน ไปหาผักริมนาท่าญวน เมื่อเดือนตุลาคมข้างแรม กลางวันเวลาบ่าย ๓ โมง เสือกัดตายตามผีได้

๔. นายแขน เขียนเลขกองกลาง อยู่บ้านท่าญวน ไปหาตัวเลขจะพามาทำทางรับเสด็จที่เมืองกระ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ เวลาพลบค่ำ เสือกัดตายที่นายย่ำตอ อำเภอท่าญวน

๕. อำแดงเลี้ยน ภรรยานายพลอย เลขกองกลาง อยู่บ้านเขาปูน นั่งสานสาดอยู่ที่ใต้ถุนร้านไล่นกที่ในไร่ เวลาตะวันเที่ยง เสือกัดตายตามผีได้

ตามคำที่เล่าและที่สืบได้เชื่อกับจำนวนคนที่เสือกัดตาย พอฟังเป็นยุติได้ว่า ที่เมืองชุมพรเดี๋ยวนี้มีเสือใหญ่ดุร้ายกัดคนตายเสียหลายคน ชาวบ้านชาวเมืองพากันครั่นคร้ามเสือตัวนี้อยู่แทบทั่วกันทั้งเมือง นี่ว่าตามที่ได้ยินด้วยหู ทีนี้จะเล่าถึงที่ได้เห็นด้วยตาต่อไป

เมื่อฉันขึ้นไปถึงเมืองชุมพร แต่แรกเจ้าเมืองกรมการเขาจะให้พักที่ทำเนียบริมจวนเจ้าเมือง แต่ฉันเห็นว่าห่างไกลจากธุระของฉัน จึงขอไปพักอยู่ที่ทำเนียบชายทุ่งริมที่ทำพลับพลารับเสด็จ ในค่ำวันนั้นกรมการเขาจัดคนมากองไฟรอบที่พักฉัน (ซึ่งยังไม่ได้ทำรั้วล้อม) มีผู้คนอยู่ด้วยกันหลายสิบคนทั้งคนที่ไปด้วยและชาวหัวเมือง พวกคนทำพลับพลาก็อีกหลายร้อยคนอยู่ในชายทุ่งนั้นด้วยกัน ในคืนแรกไปอยู่ฉันนอนหลับตลอดรุ่ง ต่อเช้าขึ้นจึงได้ทราบว่าเมื่อเที่ยงคืนพวกกองไฟร้องโวยวายกันขึ้น พวกที่ไปกับฉันให้ไปสืบถามได้ความว่า ได้ยินเสียงเสือเข้ามาร้องอยู่ที่ริมยิ่งต่อชายทุ่งนั้น เสียงที่ร้องนั้นพวกที่ไปกับฉันได้ยินก็มี แต่คนพวกนั้นไม่เคยได้ยินเสียงเสือ ไล่เลียงเข้าก็เป็นแต่ว่าได้ยินเสียงแต่จะเป็นเสียงอะไรไม่รู้ ฉันถามกรมการว่าในที่เหล่านั้นเสือเคยเข้ามาบ้างหรือไม่ เขาบอกว่าเคยเข้ามาอยู่บ้าง ก็เป็นสงบกันไป จนค่ำวันที่ ๒ ฉันนอนกำลังหลับสนิท สะดุ้งตกใจได้ยินเสียงโวยวายโกลาหลกันใหญ่ ลุกทะลึ่งออกมาดูเห็นพวกที่ไปกับฉันซึ่งนอนอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน บางคนปีนขึ้นไปอยู่บนขื่อก็มี ที่เข้าห้องปิดประตูก็มี นอกจากนั้นก็ลุกขึ้นยืนอยู่บนที่นอนของตน แล้วแต่โบกมือร้องเฮ้วๆๆๆ อยู่ด้วยกันเต็มเสียง ฉันกำลังมัวนอนไม่รู้ว่าเรื่องราวอันใดกันก็พลอยเฮ้วไปด้วยกับเขาสักสองสามที จึงได้สติถามว่า "อะไรกัน" เขาบอกว่าเสือเข้ามา ฉันร้องห้ามให้สงบโวยวายกันลง ในขณะนั้นเดือนหงายสว่างมองไปดูเห็นพวกไปด้วยกัน ที่อยู่เรือนอีกหลังหนึ่งตรงกันข้ามก็กำลังลุกขึ้นโบกมือร้องเฮ้วๆ เหมือนเช่นพวกข้างนี้ ส่วนพวกหัวเมืองทั้งที่มาทำพลับพลาแลมากองไฟล้อมทำเนียบ เปิดเสร็จเห็นจะสัก ๓๐๐ คนกว่าดูรวมกันเป็นกระจุกๆ อยู่ที่นั่นหมู่หนึ่ง อยู่ที่นี่หมู่หนึ่ง เป็นกลุ่มๆ กันไป

ร่างร้องโวยวายทั่วกันทุกคน เสียงโวยวายในเวลานั้นถ้าจะประมาณแต่ในวังก็เห็นจะได้ยินถึงเสาชิงช้า ค่อยสงบลง ๆ จนเงียบกันเกือบเป็นปรกติ ฉันจึงให้คนไปสืบถามให้ได้ความชัดว่าเสือมันเข้ามาที่ไหน และได้ทำใครเป็นอันตรายบ้างหรืออย่างไร สืบถามซักไซ้ก็ได้ความว่าต้นเหตุเกิดที่โรงไว้ของข้างหลังเรือนที่ฉันพัก โรงนั้นเป็นโรงใหญ่ไม่มีฝาอยู่ ๒ ด้านมีคนนอนอยู่หลายคน คนหัวเมืองคนหนึ่งละเมอเสียงโวยวายขึ้น คนหัวเมืองอีกคนหนึ่งนอนอยู่เคียงกันได้ยินเสียงเพื่อนกันโวยวายก็ตกใจลุกทะลึ่งขึ้นร้องว่า "เสือ" แล้ว กวิ่งหนีด้วยเข้าใจว่าเสือมากัดอ้ายคนละเมอ ส่วนอ้ายคนละเมอเห็นเขาวิ่งร้องว่า "เสือ เสือ" ก็สำคัญว่าเสือเข้ามา พลอยลุกขึ้นวิ่งร้องว่าเสือตามเขาไป อ้ายสองคนนี้เข้าที่ไหนคนก็ลุกขึ้นร้องโวยวายต่อ ๆ ไปด้วย ครั้นได้ความชัดอย่างนี้ก็ได้แต่หัวเราะกันไปอีกกว่าชั่วโมง จึงสงบเงียบหลับกันไปอีก นี่แลที่ฉันได้เห็นในเรื่องเสือตัวใหญ่นั้นด้วยตาของฉันเอง

ฉันระลึกถึงหอพระสมุดวชิรญาณ ยังไม่มีอะไรจะส่งมาฝาก มีเวลาว่างเมื่อแล่นเรือแต่เมืองกระบุรีไปเมืองระนอง จึงเขียนเรื่องนี้ส่งมาให้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณวิเศษให้ท่านสมาชิกอ่านเล่นขัน ๆ โดยความเป็นจริงตามที่ฉันได้รู้ได้เห็น แต่มิใช่ได้เห็นตัวเสือใหญ่นั้นดอกนะ เรื่องที่ลงหนังสือวชิรญาณวิเศษหมดเพียงเท่านี้

เมื่อฉันไปพักอยู่ที่เมืองระนองตอนไปตรวจการก็มีเรื่องแปลกประหลาดเกิดขึ้นอีกเรื่อง ๑ จนเล่าฝากไว้ในนิทานเรื่องนี้ด้วย สมัยนั้นยังไม่มีตำรวจภูธร กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ ทรงจัดให้ทหารเรือหมวด ๑ มีนายทหารเรือคุมไปสำหรับรักษาที่พักของฉัน ทหารเรือพวกนั้นจึงไปด้วยกันกับฉันจนถึงเมืองระนอง วันหนึ่งฉันกำลังนั่งอยู่กับ

พระยาระนอง (คอซิมก๊อง ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาดำรงสุจริตฯ สมุห-เทศาภิบาลมณฑลชุมพร) และพระกระบุรี (คอซิมขึ้ ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ฯ สมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต) ข้าราชการที่ไปกับฉันก็นั่งอยู่ด้วยหลายคน ขณะนั้นนายทหารเรือเข้าไปบอกว่าทหารเรือป่วยไปคน ๑ อาการเป็นไข้ตัวร้อน และมีเม็ดผุดขึ้นตามผิวหนัง ดูเหมือนจะออกฝีดาษ พอพระยาระนองกับพระกระบุรีได้ยินก็ตกใจ ออกปากว่าน่ากลัวจะเกิดลำบากเสียแล้ว เพราะราษฎรแถวนั้นยิ่งกลัวฝีดาษยิ่งนัก ผิดกับชายหัวเมืองชั้นใน ถ้ารู้ว่ามีคนออกฝีดาษอยู่ที่นั่นเห็นจะพากันหลบหนีไม่มีใครทำการรับเสด็จ ฉันก็ตกใจถามว่าจะทำอย่างไรดี เจ้าเมืองทั้ง ๒ คนบอกว่า ตามประเพณีของราษฎรทางนั้นถ้ามีคนออกฝีดาษที่บ้านไหน พวกชาวบ้านก็ช่วยกันปลูกทับกระท่อมให้คนเจ็บไปอยู่ต่างหาก หายาและข้าวปลาอาหารไปวางให้ไว้ที่กระท่อม แล้วพวกชาวบ้านพากันทิ้งบ้านเรือนไปอยู่เสียให้ห่างไกล จนคนไข้หายสนิทจึงกลับมา ก็ถ้าคนไข้ตายก็เผาเสียให้สูญไปด้วยกันกับกระท่อม เขาอยากให้ฉันส่งทหารเรือคนที่เจ็บไปไว้ที่เกาะว่างผู้คนกลางลำน้ำปากจั่น เขาจะให้ไปปลูกทับกระท่อมที่อาศัยและจะลองหาคนที่เคยออกฝีดาษแล้วไปช่วยอยู่รักษาพยาบาล มิฉะนั้นถ้าฉันพาคนไข้กลับไปด้วย ไปถึงไหนราษฎรที่มาทำงานอยู่ที่นั่นก็คงพากันหลบหนีไปหมด ฉันสงสารทหารเรือคนไข้ยังมิรู้ที่จะว่าประการใด พระทิพจักษ์หมอที่ไปประจำตัวฉันพูดขึ้นว่า จะไปตรวจดูเสียให้แน่ก่อน แกไปสักครู่หนึ่งเดินยิ้มกลับมาบอกว่าไม่ต้องทรงพระวิตกแล้ว คนเจ็บเป็นออกอีสุกอีใสมิใช่ฝีดาษเพราะเม็ดที่ขึ้นห่างๆ กัน ไม่เป็นพืดเหมือนเม็ดฝีดาษ พิษไข้ก็ไม่ร้ายแรงอย่างออกฝีดาษ รักษาไม่กี่วันก็หาย ได้ฟังดังนั้นก็โล่งใจ

ไปด้วยกันหมด ขากลับจากเมืองระนองพระทิพจักษ์แกรับคนไข้มาในเรือลำเดียวกับแก เมื่อขึ้นเดินบกฉันก็ให้จัดช้างตัว ๑ ให้คนไข้นอนมาในสัปคับนำหน้าช้างตัวที่ฉันขี่มาจนถึงเมืองชุมพร รักษาต่อมาไม่กี่วันหายเป็นปรกติ ต่อเมื่อคนไข้หายสนิทแล้วพระทิพจักษ์จึงกระซิบบอกฉัน ว่าที่จริงนั้นคนไข้ออกฝีดาษนั่นเอง แต่ออกอย่างบางพิษสงไม่ร้ายแรง แกเห็นพอจะพามาได้ จึงคิดเอากลับมา ฉันก็ไม่รู้ที่จะว่าประการใดนอกจากขอบใจเพราะรอดลำบากมาได้ด้วยมายาของแก

เรื่องเสด็จเลียบหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก เมื่อ ร.ศ. ๑๐๙ นั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ โดยพิสดาร พิมพ์อยู่ในหนังสือ "เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู" แล้ว ฉันจะเล่าแต่เรื่องเสือใหญ่ต่อไป เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้นเอง ได้ข่าวว่าเสือใหญ่ที่เมืองชุมพรถูกยิงตายแล้ว ฉันอยากรู้เรื่องที่ยิงเสือตัวนั้น ให้สืบถามได้ความว่าชายชาวเมืองชุมพรคน ๑ มีกิจธุระจะต้องเดินทางไปในป่า เอาปืนติดมือไปด้วยแต่มิได้ตั้งใจจะไปยิงเสือ เดินไปในเวลากลางวันพอเลี้ยวต้นไม้ที่ยังอยู่ริมทางแห่งหนึ่ง ก็เจออ้ายเป๋เสือใหญ่ประชันหน้ากันใกล้ๆ ชายคนนั้นมีสติเพียงลดปืนลงจากบ่าขึ้นนกหลับหูหลับตายิงไปตรงหน้าแล้วก็ทิ้งปืนวิ่งหนีเอาตัวรอด แต่ที่เป็นเพราะพบเสือใกล้ๆ ข้างฝ่ายเสือก็เห็นจะไม่ได้คาดว่าจะพบคนคงยืนชูงักอยู่ลูกปืนจึงถูกที่หัวเสือตายอยู่กับที่ สิ้นชีวิตเสือใหญ่เพียงนั้นแต่ยังไม่หมดเรื่อง ฉันนึกถึงความหลังเกิดอยากได้หนังหรือหัวกระโหลกเสือตัวนั้น ให้ไปถามหาได้ความว่าเมื่ออ้ายเป๋ถูกยิงตายแล้ว กำนันนายตำบลเอาซากไปส่งต่อพระยา

ชุมพร (ยัง) พระยาชุมพรออกเงินให้เป็นบำเหน็จแก่คนยิงแล้ว ได้ซาก เสือไว้มิรู้ที่จะทำอะไร มีเจ๊กไปขอซื้อว่าจะเอาไปทำยา พระยาชุมพรก็ เลยขายซากให้เจ๊กไป ฉันให้ลงไปถามหาช้าไปจึงไม่ได้หนังหรือหัวกระ โหลกอ้ายเป๋ดังประสงค์ เป็นสิ้นเรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพรเพียงเท่านี้

× × ×

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๘๓

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ค้างเก่า

๑) ตามที่กราบทูลขอเลื่อนการสนองความในลายพระหัตถ์ข้อท้าย ในเรื่องนิทานโบราณคดีไว้ จะได้กราบทูลต่อไปนี้

ก) ข้อแรกในการที่ทรงตั้งชื่อเรื่องว่า "นิทานโบราณคดี" นั้น ไม่ชอบใจ เพราะคำว่านิทานนั้นหนักไปในทางว่าเป็นเรื่องปรุงแต่งขึ้นซึ่ง ไม่มีความจริงอยู่ในนั้นก็ได้ แต่ที่ทรงพระนิพนธ์เป็นเรื่องจริง จึงอยากให้ เปลี่ยนชื่อเสียเป็น "เรื่องเตร็จโบราณคดี"

ข) ในคำนำตรัสเล่าถึงพระธิดาทูลถามถึงเรื่องเก่าๆในเวลาเสวย ทำให้รำลึกถึงครั้งรัชกาลที่ ๕ เสด็จลงเสวยที่เฉลียงชั้นล่าง แห่งพระที่นั่ง

อัมพรสถาน ได้ตรัสเล่าถึงเรื่องเก่าๆ เหมือนกัน ฝ่าพระบาทก็ได้เสด็จเข้าประทับโต๊ะนั้นด้วย หวังว่าจะทรงระลึกเอามาเขียนขึ้นในครั้งนี้ด้วยเป็นบางเรื่อง แต่บางเรื่องก็เห็นจะเขียนไม่ได้ ด้วยจะมีคนรู้สึกเดือดร้อน

ค) การหาสำรับให้กิน เห็นจะเป็นธรรมเนียมของชาวบ้านนอกซึ่งเขาแสดงน้ำใจดีต่อแขก

ฆ) "ประพาสต้น" เห็นจะมีเรื่องมาก เช่น ตาช้างก็เลยติดต้อยห้อยตามเข้ามาในงานซึ่งมีที่กรุงเทพฯ อยู่บ่อย ๆ ได้ยินว่ากรมหลวงสรรพสาตร์ถูกยายพลับเมียตาช้างดุเอา ฝ่าพระบาทได้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปทุกเที่ยว หวังว่าจะทรงเก็บเรื่องมาแต่งขึ้นได้เช่นเดียวกับที่ลูกชาวบ้านถวายบังคม เกล้ากระหม่อมไปเที่ยวอย่างจอมปลอมก็มีคนรู้จักหลายหนทีเดียว จนนึกว่าคนอย่างเราหนีไม่ได้ จะเล่าถวายอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อเกล้ากระหม่อมขึ้นไปพิษณุโลก เป็นทางปฏิบัติของเกล้ากระหม่อมโดยปรกติ เวลาเช้าก็ออกเดินไปทางริมแม่น้ำ ซึ่งมีคนเขาเดินกันอยู่เสมอ จนเป็นทางเพื่อยืดแข้งขา ปล่อยให้พวกคนงานหุงข้าวกินกันเสียก่อน แล้วถอยเรือตามขึ้นไป ในคราวนั้นมีพระยาสามภพพ่ายไปด้วย แต่ไม่ใช่ไปในพวกเกล้ากระหม่อม ทางบ้านเมืองเขาขอแรงให้แกไปช่วยดูแลการทำพลับพลา แต่แกอาศัยไปด้วยในกระบวนเรือเกล้ากระหม่อม เมื่อเกล้ากระหม่อมออกเดินในวันที่กรายที่ลุนแกก็ตามไปด้วย แกแต่งตัวเป็นราชการคือ นุ่งผ้าพื้นสวมเสื้อชั้นนอก ส่วนเกล้ากระหม่อมมีแต่กางเกงแจกกับเสื้อชั้นในเผอิญทางไปจะต้องเดินผ่านที่ว่าการอำเภอสรรพยา เกล้ากระหม่อมจึงให้พระยาสามภพ ซึ่งแต่งตัวดีนั้นขึ้นหน้า ส่วนเกล้ากระหม่อมลดมาเดินหลังทำตัวเป็นบ่าว นายอำเภอสรรพยา (ทราบทีหลังว่าเป็นตำแหน่ง

หลวงนา) แกนอนอยู่บนเก้าอี้ พอเห็นคนแปลกหน้าเดินผ่านไปก็เผยอตัวขึ้นดู นึกว่าจะสิ้นเรื่องเพียงเท่านั้น ก็เดินต่อไปถึงวัดซึ่งอยู่ข้างหน้าจึงบอกพระยาสามภพให้ขึ้นไปนั่งคอยอยู่บนศาลาการเปรียญ ส่วนตัวเองแวะเข้าไปฐาน อีกครู่เดียวนายอำเภอก็พาพวกกรมการตามไปที่วัด นายอำเภอสำคัญใจว่าพระยาสามภพเป็นเกล้ากระหม่อมก็ขึ้นไปถวายคำนับ ส่วนเกล้ากระ-หม่อมพอออกมาจากฐานก็พบพระสมภารมายืนคอยอยู่ต้นทาง บอกว่า "เชิญเสด็จ ขอถวายพระพร" เกล้ากระหม่อมก็เข้าตาจน คิดเห็นควรที่ท่านจะไปหลงตอมพระยาสามภพตามนายอำเภอ แต่ท่านไม่ยักตาม กลับตรงมาหา จึงถามท่านว่า "ทำไมจึงรู้จักผม" ท่านบอกว่า "อาตมาภาพบวชอยู่วัดมหาธาตุ" แปลว่าเคยอยู่มาที่หลังบ้านในกรุงเทพ ฯ นั่นเอง เจ็บปวดมาก สิ้นเคราะห์ไปเถิด ในการที่ท่านพยายามมาตามตัว ก็เพราะท่านปลูกปะรำไว้รับ และเกลามะพร้าวอ่อนไว้เป็นอันมากด้วย เกล้ากระ-หม่อมออกจะ "ปวดหัว" ที่ต้องออกแขกเฝ้ากันแน่นหนาทั้งแต่งตัวปอน ๆ ไปฉะนั้น

ง) จะกราบทูลอย่างขวางโลก ว่าเทวดากับผีเป็นอันเดียวกันต่างแต่ที่อยู่เท่านั้น ชาวเหนือเรียกเทวดาว่า "ผีฟ้า" ในคำเช่นแม่ซื้อแบ่งไว้เป็น ๔ ว่า "แม่ซื้อเมืองล่าง แม่ซื้อเมืองบน แม่ซื้อเดินหน แม่ซื้อใต้ที่นอน" คิดว่า "แม่ซื้อเมืองล่าง" ได้แก่เทวดาในแผ่นดิน "แม่ซื้อเมืองบน" ได้แก่เทวดาบนสวรรค์ "แม่ซื้อเดินหน" ได้แก่อากาศเทวดา "แม่ซื้อใต้ที่นอน" ได้แก่ผีเรือน

จ) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปเมืองสุพรรณครั้งแรกเกล้ากระหม่อมไม่ได้ตามเสด็จพระราชดำเนิน เป็นแต่ขึ้น

ไปรับเสด็จกับรถไฟที่บางปะอินคราวนั้นอยู่ข้างจะลำบาก ด้วยเสด็จจะกลับถึงเวลาไรก็ไม่มีกำหนดแน่ ต้องดูกาละ สั่งรถซึ่งคอยอยู่ให้หลีกให้ผ่านไป ไม่เช่นนั้นรถกระบวนอื่นก็จะถึงที่หมายช้ากว่าเวลาอันสมควรไปมาก ได้ตั้งใจไว้ว่าถ้าเสด็จกลับถึงในเวลาที่รถกระบวนอื่นอยู่ในทาง ก็จะต้องกราบบังคมทูลให้ประทับรอ แต่เดชะบุญไม่ต้องกราบบังคมทูล เพราะไม่มีกระบวนรถอื่นขวางอยู่ในทางที่จะเสด็จพระราชดำเนินกลับ

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปครั้งหลังนั้น ได้ตามเสด็จพระราชดำเนิน แต่ได้ไปเที่ยวดูอะไรต่ออะไรน้อยแห่ง ด้วยเป็นหน้าน้ำน้ำท่วมไปเที่ยวดูได้แต่ที่ดอน เห็นมีสิ่งเก่าๆ ต้องใจอยู่มาก จึงได้หมายมั่นปั้นมือไว้ว่าหน้าแล้งจะไปเที่ยวดูอะไรอีก ทีหลังก็ได้ไปจริงๆ ในหน้าแล้ง แต่ไม่ไหว ร้อนเต็มที ไปเที่ยวไหนไม่รอด แม้จะดูในเรือก็ไม่เห็นอะไรได้ ด้วยตลิ่งสูงบังตาเสีย เพราะน้ำมีน้อยมีติดอยู่แต่ก้นแม่น้ำ

ลายพระหัตถ์

๒) เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน (วันเสาร์) ได้รับลายพระหัตถ์เวร ซึ่งลงวันที่ ๒๔ กันยายน อย่างเกินกว่าเรียบร้อยตามเคยไปอีก คือ ไม่มีตราสามเหลี่ยมประทับสั่งผ่าน ตรงกันข้ามกับตามที่ตรัสบอกว่าหนังสือเวรซึ่งมีไปถวาย ได้ทรงรับถูกตัดตรวจ แต่ก็ไม่เป็นอะไร หนังสือเวรนั้นจะตัดตรวจที่ไหนเมื่อไรก็ได้ ความเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างไร คิดว่าไม่ใช่เพราะฐานะแห่งความเป็นไป เข้าใจว่าเพราะหลงลืม หรือเพราะคนใหม่ไม่รู้การอันเคยทำมาอย่างไรเท่านั้น จะกราบทูลสนองความลางข้อต่อไปนี้

๓) เรื่องลายพระหัตถ์ออกพระนามพระมหากษัตริย์ผิด จะแก้เสียตามรับสั่ง

๔) ตามที่ตรัสถึงรูปสัตว์ ซึ่งเราทำผิดกับตัวจริงนั้นจับใจมาก ราชสีห์ถึงแม้ได้ตัวจริงเข้ามาก็ไม่มีใครเชื่อว่าเป็นราชสีห์ เข้าใจกันว่าเป็นสัตว์ชนิดหนึ่งต่างหาก แม้ที่เรียกชื่อว่า "สีห์" กับ "สิงห์" ก็เข้าใจว่าเป็นสัตว์คนละอย่าง หาเข้าใจว่าเป็นแต่เพียงภาษามคธกับสังสกฤตเท่านั้นไม่ ที่เป็นไปดังนั้นก็คงเป็นเพราะสัตว์ชนิดนั้นไม่มีในบ้าน จึงกลับไม่ได้เหมือนกับแรด

รูปราชสีห์ซึ่งเราทำกันอยู่นั้น สังเกตเห็นทางมอญทางพม่าก็ทำรูปเหมือนกัน ใครจะเอาอย่างใครก็ไม่ทราบ

รูปสัตว์หิมพานต์ ตามตำราที่ตรัสถึงนั้นเห็นเป็นเหลวที่สุด ตกลงผสมเอาตามชอบใจ เช่น "เหมราอัศดร" ตัวเป็นม้าหน้าเป็นหงส์ หรือ "มังกรวิหค" ตัวเป็นนกหน้าเป็นมังกรเป็นต้น ในการคิดผสมเห็นจะเป็นเพราะต้องการรูปสัตว์แห่มาก สัตว์หิมพานต์เดิมมีไม่พอก็คิดผสมขึ้นตามที่ตรัสอ้างถึงสัตว์หิมพานต์ของฝรั่ง ทำให้นึกได้อีกเป็นหลายอย่าง ที่เรียกว่า "กริฟฟิน" ตัวเป็นราชสีห์มีปีกหน้าเป็นนกนั้น ก็มาตรงกับ "ไกรสรปักษา" ของเรานั่นเอง "สฟิงซ์" ของอียิปต์ ตัวเป็นราชสีห์หน้าเป็นคน ก็มาตรงกับ "นรสิงห์" ของเรา ที่จริงนรสิงห์ก็ไม่ใช่สัตว์หิมพานต์ ทางอินเดียผูกขึ้นตามนิทานอวตารปางหนึ่ง พม่าก็ทำ สัตว์หิมพานต์ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ไตรภูมิเป็นต้น ก็เป็นสัตว์ป่าเราตามปรกตินั่นเอง หาได้เป็นสัตว์อย่างพิลึกกึกกืออะไรไปไม่ เห็นได้ว่าสัตว์หิมพานต์ที่มีรูปพิลึกกึกกือไปนั้นเกิดขึ้นทีหลัง

มังกร ถึงอย่างไรก็เป็นงูไม่ได้ เพราะมีตีน งูไม่มีตีน จะต้องเป็นพวกจิ้งเหลน

๕) ตามที่ตรัสบอกถึงเมืองเก่ามีแม่น้ำเก่า ระหว่างเมืองสุโขทัยกับกำแพงเพชร ซึ่งทรงสันนิษฐานว่าลำน้ำนั้นจะมาถึงบางคลาน และทรงสันนิษฐานว่าเมืองเก่าจะชื่อเมืองควานนั้นดีเต็มที่ ทำให้รู้เค้าขึ้นได้ว่าเมืองควานที่จะอยู่ที่ไหน

๖) เรื่องเครื่องทำเงินหมุนด้วยแรงคน ซึ่งเกล้ากระหม่อมกราบทูลว่า เป็นบรรณาการฝรั่งเศสนั้น เมื่อได้ทรงทราบว่าเป็นบรรณาการอังกฤษโดยได้ทรงพบหนังสือ ก็เป็นอันแน่กว่ามากทีเดียว เกล้ากระหม่อมกราบทูลก็โดยที่ได้ฟังคำบอก แล้วเกล้ากระหม่อมจะจำผิดไปก็ได้ ด้วยเป็นกาลนานมาแล้ว แต่อย่างไรก็ดีสิ่งที่ผิดกันไปก็เป็นกะพี้ อาจถือเอาแก่นได้

๗) อีแปะที่ใช้ในชวา เห็นเขาเอามาเล่นเบี้ยกัน เกล้ากระหม่อมก็ไม่ได้หยิบดูพิจารณาตราว่าเป็นอย่างไร ด้วยเชื่อเอามั่นเหมาะว่าเป็นอีแปะจีน เมื่อเป็นเงินของเขาไม่ได้ใช้อีแปะจีน ตราก็จะต้องเป็นอย่างอื่นไม่เหมือนกับอีแปะจีน เป็นแต่เอาอย่างสัณฐานเท่านั้น ชวากับมลายูก็จัดว่าเป็นพวกเดียวกัน ชวาทำอย่างไรมลายูก็ทำอย่างนั้น ที่สงขลา พัทลุงนครศรีธรรมราช ใช้อีแปะก็เอาอย่างมลายูมานั่นเอง อีแปะจีนซึ่งเราเคยร้อยไว้ เมื่อตราต่างกันแลกทางบ๊กษ์ได้ไม่ได้ก็เป็นเบี้ยไว้เล่นเท่านั้นเอง

๘) เรื่องลืมหลง ตามที่ทรงตัดสินว่าแม้ไม่รู้ตัวว่าเหลว จึงนับว่าเป็นหลงได้นั้น ก็ถูกโดยปริยายอย่างหนึ่งซึ่งเถียงไม่ได้ แต่ดูเหมือนจะมีคน อย่างไม่รู้ตัวนั้นที่จะเป็นหลงอย่างอุกฤษฏ์ หลงคำกว่านั้นก็มี เช่นอะไรอยู่แค่ริมฝีปากแต่นึกไม่ออก เหมือนหนึ่งกรมพระสมมติตรัสเล่าว่ามีหมอซราคนหนึ่งเขาตามเอาไปนอนเฝ้าไข้ เจ้าบ้านอยากจะปฏิบัติหมอให้

ได้อะไรสมใจนึก จึงถามว่าอยากกินอะไรบ้าง ตาหมอนึกชื่อสิ่งที่อยากกินไม่ออก จึงบอกว่าอยากกินอะไรอ้ายไผ่ ๆ นั้นแหละ เจ้าบ้านจึงเดาให้ว่าหน่อไม้หรือ ตาหมอบอกว่าเออนั่นแหละ

นึกได้ว่าเคยเห็นรูปในหนังสือพิมพ์ เขาตีพิมพ์มาเป็นว่าหัวคน (คือความคิด) จัดได้เป็นสามชั้น เขาเขียนดุจพื้นเรือน ชั้นบนเป็นรูปคนผู้ใหญ่ ชั้นกลางเป็นรูปเด็ก ชั้นต่ำเป็นรูปสัตว์เดียรัจฉาน (คือลิง เห็นจะเลือกเอาสัตว์เดียรัจฉานที่คล้ายคน) คำอธิบายว่ามนุษย์เราอาจเปลี่ยนฐานะไปตามรูปที่เขียนนั้นได้ ด้วยมือันเป็นไปต่าง ๆ เช่นตรเม้าเป็นต้น ผู้คิดนั้นคงจะคิดแบ่งเป็นสามชั้น คือ รู้ผิดรู้ชอบมาก และรู้ผิดรู้ชอบน้อย กับไม่รู้ผิดรู้ชอบเลย เกล้ากระหม่อมเห็นว่านั่นเป็นแบ่งอย่างหยาบ ควรจะแบ่งละเอียดไปกว่าอีก เอาอย่างต่ำเช่นสัตว์เดียรัจฉาน ลิงกับค่างคกความรู้ผิดชอบก็ผิดกัน

ในคำว่า หลงนั้นให้เกิดความสงสัยมานานแล้ว ว่าอย่างไรจึงเรียกว่าหลง ที่แปลคำบาลี โมหะ ว่า หลง นั้น หนักไปในทางว่าไม่รู้ ความไม่รู้นั้นมีอีกศัพท์หนึ่งต่างหากเรียกว่าอวิชชาดูเป็นแปลเอา โมหะ กับ อวิชชา มาปนกันเสีย ทางเขมรเขาแปล โมหะ ว่าวังเวง เข้าจะเข้าใจว่าคำวังเวงเป็นประการใดไม่ทราบ แต่ความเข้าใจทางเราดูไกลจากความไม่รู้อยู่มาก ได้ปรึกษาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ถึงคำ หลง ซึ่งแปล โมหะ ท่านเห็นว่าความหลงนั้น จะต้องเป็นสิ่งที่รู้อยู่แล้วว่าไม่ดีแต่ขืนทำ เช่น นักเลงสุรา รู้อยู่แล้วว่าสุราเป็นของชั่วแต่ขืนกินฉะนั้น ท่านว่าเข้าทีอยู่มาก แต่สังเกตคำ หลง ที่ใช้อยู่ในภาษาของเรา เป็นอย่างที่ท่านว่าก็มี เป็นอย่างลืมก็มี เป็นอย่างไม่รู้ก็มี

บรรเลง

๙) เรื่องกล่าวมนต์เบิกประตูไกรลาศ ในการขึ้นพระอู่สมเด็จเจ้าฟ้านั้นได้สืบถามทางสำนักพระราชวังแล้ว ได้ความว่ากล่าวก่อนกล่อมทั้งเบิกและปิดประตูไกรลาศ นึกดูเห็นว่าเป็นการกระทำอันไม่สมควร ควรจะเบิกประตูไกรลาศก่อนแล้วจึงกล่อม กล่อมแล้วจึงปิดประตูไกรลาศ

ส่วนการจำเริญพระเกศาไฟ ได้ความว่าเมื่อครั้งสมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตน์ไม่มีพิธีอะไรนอกจากภูษามาลาจำเริญพระเกศา แต่ก่อนนี้สืบได้ความว่ามีเจ้านายผู้หญิงผู้ใหญ่จรดพระกรรบิด ไม่มีการใช้กรรไกร เห็นเป็นถูกที่สุด คงเป็นเพราะเหตุนั้นจึงไม่มีการเชิญผู้ใหญ่ทางฝ่ายหน้าเข้าไปจำเริญ (คือตัด) พระเกศา

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พระองค์

× × ×

บ้านซินนามอน ปีนัง

วันที่ ๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

ทูล สมเด็จกรมพระนริศ ฯ

ถึงวันจันทร์ที่ ๗ ตุลาคมแล้ว ลายพระหัตถ์เวรที่ควรจะถึงปีนังในคราวเมล์วันพฤหัสบดีที่ ๓ ยังไม่มาถึงมือหม่อมฉัน. คงตกค้างอยู่ที่กลางทางแห่งใดแห่งหนึ่ง

ถวายปริศนา

๑) เมื่อเมล์มาคราวก่อน หม่อมฉันได้สมุดบทเห่เรือมาจากกรุงเทพฯ เอามาอ่านดูเห็นน่าพิจารณาในทางโบราณคดี ดังจะทูลต่อไป

ประเพณีแห่เรือกระบวนหลวง เสด็จพยุหยาตรามีมาแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้รู้ได้ด้วยมีในบทเห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ว่า

เรือครุฑยุดนาคหิ้ว ลิ่วลอยมาพาผันผยอง
พลพายกรายพายทอง "ร้องโหเห่โอ้เห่มา"

แต่บทเห่เรือที่ตั้งเป็นตำรา และใช้เห่เรือกระบวนหลวงในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีบทเห่เรือกระบวนหลวงครั้งกรุงศรีอยุธยาบทเดียวเป็นบทสั้นๆ เรียกว่า "สวะเห่" เป็นภาษาไทยปนกับภาษาอะไรก็ไม่รู้ ขึ้นต้นว่า "เห่แลเรือ" ลงปลายว่า "โอว โอว" ใช้เห่เมื่อเวลาเรือพระที่นั่งจะถึงท่า เราเคยได้ยินมาด้วยกัน บทเห่นอกจากนั้นเดิมเป็นบทเห่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงแต่งสำหรับเห่เรือที่นั่งของท่านเอง มิใช่บทหลวง ความในบทเห่ก็ไม่เข้ากับจะเห่เรือกระบวนหลวง เห็นได้ว่าเพิ่งเอาเข้าใช้เป็นบทเห่เรือกระบวนหลวง ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ และมีเค้าว่าจะเพิ่งใช้เมื่อรัชกาลที่ ๔ ด้วยซ้ำไป เพราะใน "โคลงพยุหยาตราพระกฐิน" ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ ทรงพระนิพนธ์เมื่อรัชกาลที่ ๓ ไม่มีกล่าวถึงเห่เรือเลย ถ้ามีเห่เรือคงต้องกล่าวถึง

บทเห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์นั้น ความบ่งชัดว่า บทเห่ชมเรือกระบวนและชมปลาชมนกชมไม้ ทรงแต่งสำหรับเห่เรือเมื่อตามเสด็จขึ้นพระบาท ด้วยมีความชัดว่าออกจากพระนครแล้วเวลาเช้าเวลาเย็นก็ถึง

ท่าเจ้าสนุก ส่วนบทเห่เรื่องสังวาสนั้นเอาความขำที่มีในพระหฤทัยมาแต่ง คงต้องเห่เรือแต่เวลาเสด็จเที่ยวประพาส เช่น เล่นทุ่งโดยลำพังพระองค์ ถึงบทเห่เรือที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ ทั้งเรื่องชมกับข้าวของกินและเรื่องสังวาส ก็คงทรงแต่งในรัชกาลที่ ๑ สำหรับเห่เรือเสด็จประพาสเล่นโดยลำลอง เอามารวมเข้าเป็นตำราเห่เรือพร้อมกับบทของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์

กระบวนเห่เรือ สังเกตตามชื่อที่บอกไว้ในตำราข้างหน้าบทประกอบกับที่ได้เคยเห็นลักษณะพายเรือเข้ากับเห่ ดูมี ๓ อย่าง เรียกว่า สวะเห่ (น่าจะมาแต่คำศิวะ) อย่าง ๑ "ช้าลวะเห่" อย่าง ๑ และ "มูละเห่" อย่าง ๑

บทสวะเห่เป็นบทชั้นเดิม น่าจะมีมาเก่าแก่มาก จึงคัดลงไว้ในจดหมายนี้เต็มสำเนา

๏ *เห่แลเรือ เหละเห่เห เห่โหวเห่โห เหโหวเหเห่ เห่เหเห่เหเห่ โอละเห่*

๏ *สาละวะเห่ โหเห่เห เหเห่ เหเห่เห โอละเห่*

๏ *ช้าละวะเห่ เหเห่ เห่เหเห่ โอละเห่ เจ้าเอยก็พาย พี่ก็พาย พายเอยลงพายลงให้เต็มพาย โอวโอวเห่*

๏ *ช้าละวะเห่ โหเห่เห เหเห เหเห่เห โอละเห่ มูละเห่ มูละเหเห่เห้ โอเห้มาลา โอเห้เจ้าข้า โอเห่เจ้าข้า มาราไชยโย สีเอยไชย สีไชยแก้วเอย ไชยแก้วเอย ไชยแก้วพ่อเอย โอวโอว*

สังเกตดูมีคำที่เรียกชื่อเห่อยู่ในบทสวะเห่นั้นทั้ง ๓ อย่าง คือ "สาลวะเห่" (สวะเห่) "ช้าลวะเห่" และ "มูละเห่" น่าสงสัยว่าบทเห่เรือ

เดิมที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ว่า "โหเห่โอ้เห่มา" จะเป็นบทสวะเห็นเอง เดิมเห็นจะยาวกว่านี้ และอาจจะมีภาษาสังสกฤตปะปน แต่หากขาดวิ่นแปรแปร่งมาโดยลำดับ ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๔) จึงเอาบทเห่ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ใช้เห่เรือกระบวนหลวง

ชื่อเห่ ๓ อย่างนั้น สวะเห่เห็นจะเป็นคำบูชา ช้าลวะเห่ เช่นเห่ด้วยบทว่า "พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย" พายจังหวะช้าสำหรับพายเอางาม เมื่อเรือล่องน้ำ มูละเห่ เช่นเห่ด้วยบทว่า "พิศพรรณปลาว่ายเคล้า คิดถึงเจ้าเศร้าอารมณ์" พายจังหวะเร็ว สำหรับพายทวนน้ำ ลักษณะเห่เรือน่าจะเป็นเช่นนี้ ขอให้ทรงพิจารณาดู

หม่อมฉันเขียนจดหมายเวรฉบับนี้รู้สึกว่าสั้นไป เพราะไม่ได้รับลายพระหัตถ์ไม่มีเรื่องทูลสนองเหมือนเช่นเคย จึงถวายแถมนิทานโบราณคดีมาทรงอ่านเล่นอีกเรื่อง ๑

๒) พอเขียนจดหมายหมดเรื่อง เวลาเที่ยงวันจันทร์ที่ ๗ พนักงานไปรษณีย์เอาลายพระหัตถ์เวรฉบับลงวันที่ ๑ ตุลาคม มาส่ง คราวนี้ซองเรียบร้อยดีไม่มีรอยเปิดที่ยังนั่ง ที่ถูกเปิดมา ๒ ฉบับเห็นจะเป็นด้วยเปลี่ยนตัวผู้ตรวจ เมื่อหม่อมฉันอ่านลายพระหัตถ์แล้วคิดเห็นว่าไม่มีเวลาจะคิดเขียนสนองลายพระหัตถ์ฉบับนี้ให้ทันกำหนดทิ้งไปรษณีย์ได้ เพราะฉะนั้นขอประทานรอไว้ทูลสนองในสัปดาหะหน้า

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรงราชานุภาพ

เรื่องพระครูวัดฉลอง

เมืองภูเก็ตเดิมขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม จนเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว จึงได้โอนมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ฉันลงไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลภูเก็ตครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ เวลาฉันพักอยู่ที่เมืองภูเก็ตพระครูวิสุทธิวงศาจารย์ เป็นที่สังฆปาโมกข์เมืองภูเก็ตอยู่ ณ วัดฉลอง มาหา พอฉันแลเห็นก็เกิดพิศวงด้วยที่หน้าแข้งของท่านมีรอยปิดทองคำเปลวแผ่นเล็ก ๆ ระกะไป ราวกับพระพุทธรูปหรือเทวรูปโบราณที่คนบนบาน เมื่อพูดจาปราศรัยก็เป็นผู้มีกิริยาอัชฌาสัยเรียบร้อยอย่างผู้หลักผู้ใหญ่ เวลานั้นดูเหมือนจะมีอายุได้สัก ๖๐ ปี ฉันถามท่านว่าเหตุไฉนจึงปิดทองที่หน้าแข้ง ท่านตอบว่า "เมื่ออาตมาภาพเข้ามาถึงในเมือง พวกชาวตลาดเขาขอปิด" ฉันได้ฟังอย่างนั้นก็เกิดอยากรู้ว่าเหตุใดคนจึงปิดทองท่านพระครูวัดฉลอง จึงสืบถามเรื่องประวัติของท่าน ได้ความตามที่ตัวท่านเองเล่าให้ฟังบ้าง ข้าราชการเมืองภูเก็ตที่เขารู้เห็นเล่าให้ฟังบ้าง เห็นเป็นเรื่องประหลาดดังจะเล่าต่อไปนี้

ท่านพระครูองค์นี้ชื่อแช่ม เป็นชาวบ้านฉลอง อยู่ห่างเมืองภูเก็ตสักสามสี่ร้อยเส้น เดิมเป็นลูกศิษย์พระอยู่ในวัดฉลองมาตั้งแต่ยังเด็ก ครั้นเติบใหญ่บวชเป็นสามเณรเล่าเรียนอยู่ในวัดนั้นจนอายุครบอุปสมบท ก็บวชเป็นพระภิกษุเรียนวิปัสสนาธุระและคาถาอาคมต่าง ๆ ต่อมาจนมีพรรษาอายุมากได้เป็นสมภารวัดฉลอง เรื่องประวัติแต่ต้นจนตอนนี้ไม่แปลกอย่างไร มาเริ่มมีอภินิหารเป็นอัศจรรย์เมื่อเกิดเหตุ ด้วยพวกจีนกรรมกรทำเหมืองแร่ที่เมืองภูเก็ตเป็นขบถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ เวลานั้นรัฐบาลไม่มีกำลังพอจะ

ปราบปรามพวกจีนขบถให้ราบคาบได้ ได้แต่รักษาตัวเมืองไว้ ตามบ้านนอกออกไปพวกจีนเที่ยวปล้นสะดมฆ่าฟันผู้คนได้ตามชอบใจ ไม่มีใครต่อสู้ จึงเป็นจลาจลทั่วไปทั้งเมืองภูเก็ต เรื่องที่เล่าต่อไปตอนนี้เขียนตามคำคำท่านพระครูวัดฉลองเล่าให้ฟังเอง ว่าเมื่อได้ข่าวไปถึงบ้านฉลองว่าจีนจะออกไปปล้นบ้าน พวกชาวบ้านกลัวอันตรายก็พากันอพยพหนีไปซ่อนตัวอยู่ตามบนภูเขาโดยมาก เวลานั้นมีคนที่เคยเป็นลูกศิษย์ของท่านสักสองสามคนไปชวนให้ท่านหนีไปด้วย แต่ท่านตอบว่า "ข้าอยู่ในวัดนี้มาตั้งแต่ยังเป็นเด็กจนอายุถึงป่านนี้แล้ว ทั้งเป็นสมภารเจ้าวัดด้วย จะทิ้งวัดไปเสียอย่างไรได้พวกสูจะหนีก็หนีเถิด แต่ข้าไม่ไปละ จะต้องตายก็ตายอยู่ในวัด อย่าเป็นห่วงข้าเลย" พวกลูกศิษย์อ้อนวอนเท่าใดท่านก็ยืนคำอยู่อย่างนั้น เมื่อคนเหล่านั้นเห็นว่าท่านไม่ยอมทิ้งวัดฉลองก็พูดกันว่า "เมื่อขรัวพ่อไม่ยอมไป จะทิ้งให้ท่านตายเสียอย่างไร" จึงเข้าไปพูดว่าแก่ท่านว่า "ถ้าขรัวพ่อไม่ไปพวกผมก็จะอยู่เป็นเพื่อน แต่ขออะไรพอคุ้มตัวสักอย่างหนึ่ง" ท่านจึงเอาผ้าขาวมาลงยันต์เป็นผ้าประเจียดแจกให้คนละผืน พวกนั้นไปเที่ยวเรียกหาเพื่อนได้คนมาเพิ่มเติมมารวมกันสัก ๑๐ คน เชิญตัวท่านให้ลงไปอยู่ที่ในโบสถ์ พวกเขาไปเที่ยวหาเครื่องศาตราวุธสำหรับตัวแล้วก็พากันมาอยู่ที่ในวัดฉลอง พออีก ๒ วันพวกจีนพวกหนึ่งก็ออกไปปล้น แต่พวกจีนรู้ว่าชาวบ้านหนีไปเสียโดยมากกลัว เดินไปโดยประมาทไม่ระวังตัว พอถึงวัดฉลองพวกไทยก็แอบเอากำแพงแก้วรอบโบสถ์บังตัว ยิงพวกจีนแตกหนีไปได้โดยง่าย พอมีข่าวว่าพวกลูกศิษย์ท่านวัดฉลองรบชนะจีน ชาวบ้านฉลองที่หนีไปซุ่มซ่อนอยู่ตามภูเขาก็พากันกลับมาบ้านเรือน ที่เป็นผู้ชายก็ไปหาท่านวัดฉลองขอรับอาสาช่วยรบพวกจีน ด้วยเชื่อว่าพวกจีนคง

ยกไปอีก แต่ท่านตอบว่า "ข้าเป็นพระสงฆ์จะรบราฆ่าฟันใครไม่ได้ สูจะรบพุ่งอย่างไรก็ไปคิดอ่านกันเองเถิด ข้าจะให้แต่เครื่องคุณพระสำหรับป้องกันตัว" คนเหล่านั้นไปเที่ยวชักชวนกันรวมคนได้กว่าร้อยคน ท่านวัดฉลองก็ลงผ้าประเจียดแจกให้ทุกคน พวกนั้นนัดกันเอาผ้าประเจียดโพกหัวเป็นเครื่องหมาย ทำนองอย่างเครื่องแบบทหาร พวกจีนเลยเรียกว่า "อ้ายพวกหัวขาว" จัดกันเป็นหมวดหมู่มีตัวนายควบคุม แล้วเลือกที่มั่นตั้งกองรายกัน เอาวัดฉลองเป็นที่บัญชาการ คอยต่อสู้พวกจีน ในไม่ช้าพวกจีนก็ยกไปอีก คราวนี้ยกกันไปเป็นกระบวนรบ มีธงนำและกลองสัญญาจำนวนคนที่ยกไปก็มากกว่าครั้งก่อน พวกจีนยกไปถึงบ้านฉลองในตอนเช้า พวกไทยเป็นแต่คอยต่อสู้ อยู่ในที่มั่นเอาปืนยิงกวาดไว้ พวกจีนเข้าไปในหมู่บ้านฉลองไม่ได้ก็หยุดยั้งอยู่ภายนอก ต่างยิงโต้ตอบกันทั้ง ๒ ฝ่ายจนเวลาตะวันเที่ยง พวกจีนหยุดรบไปกินข้าวต้ม พวกไทยได้ทีเข้ารุกล้อมไล่ยิงพวกจีนในเวลากำลังสาละวนกินอาหาร ประเดี๋ยวเดียวพวกจีนก็ล้มตายแตกหนีกระจัดกระจายไปหมด ตามคำท่านพระครูว่า "จีนรบสู้ไทยไม่ได้ด้วยมันต้องกินข้าวต้ม พวกไทยไม่ต้องกินข้าวต้มจึงเอาชนะได้ง่าย ๆ" แต่นั้นพวกจีนก็ไม่กล้าไปปล้นบ้านฉลองอีก เป็นแต่พวกหัวหน้าประกาศตีราคาศีรษะท่านวัดฉลอง ว่าถ้าใครตัดเอาไปให้ได้จะให้เงินสินบน ๑,๐๐๐ เหรียญ ชื่อท่านวัดฉลองก็ยิ่งโด่งดังหนักขึ้น เมื่อรัฐบาลปราบพวกจีนขบถราบคาบแล้วยกความชอบของเจ้าอธิการแช่มวัดฉลอง ที่ได้เป็นหัวหน้าในการต่อสู้พวกจีนขบถในครั้งนั้น และจวบเวลานั้นตำแหน่งพระครูสังฆปาโมกข์เมืองภูเก็ตว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดตั้งให้เป็นที่พระครู

วิสุทธิวงศาจารย์ ตำแหน่งสังฆปาโมกข์เมืองภูเก็ตแต่นั้นมา แต่ทางฝ่ายชาวเมืองภูเก็ตเชื่อว่าท่านพระครูวัดฉลองมีอิทธิฤทธิ์ในทางวิทยาคม. ก็นับถือกันเป็นอย่างผู้วิเศษทั่วทั้งจังหวัด เรื่องที่เล่ามาเพียงนี้เป็นชั้นก่อนเกิดการปิดทองท่านพระครูวัดฉลอง

มูลเหตุที่จะปิดทองนั้น เกิดขึ้นเมื่อคนนับถือท่านพระครูวัดฉลองว่าเป็นผู้วิเศษแล้ว ครั้งหนึ่งมีคนหาปลาที่เมืองภูเก็ตสักสี่ห้าคนลงเรือลำหนึ่งไปเที่ยวตกเบ็ดในทะเล เผอิญไปถูกพายุใหญ่แทบถึงเรือจะอับปาง คนในเรือพากันกลัวตาย คนหนึ่งออกปากบนเทวดาอารักษ์ที่เคยนับถือขอให้ลมสงบ พายุกลับกล้าหนักขึ้น คนอื่นบนสิ่งอื่นที่เคยนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ลมก็ไม่ซาลง จนสิ้นคิดมิรู้ที่จะบนบานอะไรต่อไป มีคนหนึ่งให้พวกนั้นออกปากบนว่าถ้ารอดชีวิตได้จะปิดทองขรัวพ่อวัดฉลอง พอบนแล้วลมพายุก็ซาลงทันที พวกคนหาปลาเหล่านั้นรอดกลับมาได้จึงพากันไปหาท่านพระครูขออนุญาตปิดทองแก้สินบน ท่านพระครูว่า "ข้าไม่ใช่พระพุทธรูป จะมาปิดทองคนเป็น ๆ นอกรีตอย่างนี้ข้าไม่ยอม" แต่คนที่บนตอบโต้ว่า "ก็ผมบนไว้อย่างนั้น ถ้าขรัวพ่อไม่ยอมให้ผมปิดทองแก้สินบน ฉวยแรงสินบนทำให้ผมเจ็บไข้ล้มตายลงขรัวพ่อจะว่ากระไร" ท่านพระครูจนถ้อยคำสำนวนด้วยตัวท่านก็เชื่อเรื่องแรงสินบน เกรงว่าถ้าเกิดเหตุร้ายแก่ผู้นั้นบาปจะตกอยู่แก่ตัวท่านก็ต้องยอม จึงเอาน้ำลูบขาแล้วยื่นออกไปให้ปิดทองคำเปลวที่หน้าแข้ง แต่ให้ปิดเพียงแผ่นเล็ก ๆ แผ่นหนึ่งพอเป็นกิริยาบุญ พอคนบนกลับไปแล้วก็ล้างเสีย แต่เมื่อกิตติศัพท์เล่าลือกันไปว่ามีชาวเรือรอดตายได้ด้วยบนปิดทองท่านพระครูวัดฉลองก็มีผู้อื่นเอาอย่าง ในเวลาเจ็บไข้

หรือเกิดเหตุการณ์กลัวจะเป็นอันตราย ก็ยนปิดทองท่านพระครูวัดฉลองข้าง ฝ่ายท่านพระครูมิรู้ที่จะขัดขืนอย่างไรก็จำต้องยอมให้ปิด จึงเกิดประเพณีปิดทองท่านพระครูวัดฉลองขึ้นด้วยประการฉะนี้ ตัวท่านเคยบอกกับฉันว่าที่ถูกปิดทองนั้นอยู่ข้างรำคาญด้วยคันผิวหนังตรงที่ปิดทอง จนล้างทองออกเสียแล้วจึงหายแต่ก็ไม่กล้าห้ามปรามคนขอปิดทอง เพราะฉะนั้นท่านพระครูเข้าไปในเมืองเมื่อใด พวกที่ได้บนบานไว้ใครรู้เข้าก็ไปคอยดักทางขอปิดทองแก้สินบน คล้ายกับคนใส่บาตร ท่านพระครูเห็นคนคอยปิดทองร้องนิมนต์ก็ต้องหยุดให้เขาปิดเป็นระยะไปตลอดทาง วันนั้นท่านกำลังจะมาหาฉันไม่มีเวลาล้างทองจึงติดหน้าแข้งมาให้ฉันเห็น ตั้งแต่รู้จักกันเมื่อวันนั้นท่านพระครูวัดฉลองกับฉันก็เลยชอบพอกันมา ท่านเข้าไปกรุงเทพฯ เมื่อใดก็ไปหาฉันไม่ขาด เคยทำผ้าประเจียดไปให้ฉันผืน ๑ ฝีมือเขียนงามดีมาก ฉันไปเมืองภูเก็ตเมื่อใดก็ไปเยี่ยมท่านถึงวัดฉลองทุกครั้ง

การที่คนขอปิดทองท่านพระครูวัดฉลอง เป็นแรกที่จะเกิดประเพณีปิดทองคนเป็นๆ เหมือนเช่นพระพุทธรูปหรือเทวรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ ก็เป็นธรรมดาที่กิตติศัพท์จะเลื่องลือระบือเกียรติคุณของท่านพระครูวัดฉลองแพร่หลาย จนนับถือกันทั่วไปทุกหัวเมืองทางทะเลตะวันตก ใช่แต่เท่านั้นแม้จนในเมืองปีนังอันเป็นอาณาเขตของอังกฤษ คนก็พากันนับถือท่านพระครูวัดฉลอง เพราะที่เมืองปีนังพลเมืองเป็นไทยมีหลายร้อย นอกจากนั้นยังมีพวกที่เป็นเชื้อสายไทย ผู้ชายเรียกกันว่า "ยาหย่า" ผู้หญิงเรียกกันว่า "ยอหยา" ล้วนถือพระพุทธศาสนาอีกเป็นอันมาก เขาช่วยกันสร้างวัดและนิมนต์พระสงฆ์ไทยไปอยู่ก็หลายวัด แต่ในเมืองปีนังไม่มีพระเถระ พวก

ชาวเมืองทั้งพระและคฤหัสถ์ จึงสมมติท่านพระครูวัดฉลองให้เป็นพระมหาเถระสำหรับเมืองนั้น ถ้าสร้างโบสถ์ใหม่ก็นิมนต์ให้ไปผูกพัทธสีมา ถึงฤดูบวชนาคเมื่อก่อนเข้าพรรษา ก็นิมนต์ให้ไปนั่งเป็นอุปัชฌาย์บวชนาค และที่สุดแม้พระสงฆ์เกิดอธิกรณ์ก็นิมนต์ไปไต่สวนพิพากษา ท่านพระครูพิพากษาว่าอย่างไรก็เป็นสิทธิขาด จึงเป็นอย่างสังฆปาโมกข์เมืองนั้นด้วยอีกเมือง ๑ ผิดกับเมืองภูเก็ตเพียงเป็นด้วยส่วนตัวท่านเองมิใช่ในทางราชการ ด้วยในสมัยนั้นยังไม่มีทางรถไฟ ชาวกรุงเทพฯ กับชาวเมืองนั้นยังห่างเหินกันมาก แต่มีเรือเมล์ไปมาในระหว่างเมืองนั้นกับเมืองภูเก็ตทุกสัปดาหะ ไปมาหากันได้ง่าย ท่านพระครูวัดฉลองอยู่มาจนแก่ชราอายุเห็นจะกว่า ๘๐ ปี จึงถึงมรณภาพ แต่เมื่อฉันออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้วไม่ได้ไปเมืองภูเก็ตกว่า ๑๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๗ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไปเมืองภูเก็ตอีกครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ เมื่อท่านพระครูวัดฉลองถึงมรณภาพเสียนานแล้ว ฉันคิดถึงท่านพระครูจึงเลยไปถึงวัดฉลองด้วย ไปคราวนี้สะดวกด้วยเมืองภูเก็ตมีถนนรถยนต์ไปได้หลายทาง รถยนต์ไปครู่เดียวก็ถึงวัดฉลองเห็นวัดครึกครื้นขึ้นกว่าเคยเห็นแต่ก่อนจนแปลกตา เป็นต้นว่ากุฎีเจ้าอาวาสที่ท่านพระครูเคยอยู่ก็กลายเป็นตึก ๒ ชั้น กุฎีพระสงฆ์ และ ศาลาที่ก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นก็มีอีกหลายหลัง เขาบอกว่ามีผู้สร้างถวายท่านพระครูเมื่อภายหลัง แต่เมื่อมีผู้ไปสร้างสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น ท่านพระครูไม่ยอมให้แก้ไขในบริเวณโบสถ์ที่ท่านเคยลงไปอยู่เมื่อต่อสู้พวกจีน กำแพงแก้วที่พวกลูกศิษย์เคยอาศัยยังตัวรบจีนครั้งนั้นก็ไม่ให้รื้อแย่งแก้ไข ยังคงอยู่อย่างเดิม ที่ในกุฎีของท่านพระครูเขาตั้งโต๊ะบูชาไว้ มีรูปฉายของท่านพระครูขยายเป็น

ขนาดใหญ่ใส่กรอบอย่างลับแลตั้งไว้ เป็นประธานบนโต๊ะนั้น มีรอยคนปิดทองแก้สินบนที่กระจกหน้ารูปเต็มไปหมดทั้งแผ่น เหลือเป็นช่องว่างอยู่ แต่ที่ตรงหน้าท่านพระครู ดูประหลาดที่ยังชอบปิดทองท่านพระครูอยู่จนเมื่อตัวท่านล่วงลับไปนานแล้ว ไม้เท้าของท่านพระครูอันที่ท่านชอบถือติดมือก็เอาวางไว้ข้างหน้ารูปและมีรอยปิดทองด้วย แต่ไม้เท้าอันนั้นมีเรื่องแปลกอยู่ พวกกรมการเมืองภูเก็ตเขาเคยเล่าให้ฉันฟังว่าตั้งแต่ท่านพระครูยังอยู่ ว่ามีเด็กผู้หญิงรุ่นสาวคนหนึ่งในเมืองภูเก็ต เป็นคนมีวิสัยชอบพูดอะไรเล่นโลน ๆ ครั้งหนึ่งเด็กคนนั้นเจ็บออกปากบนตามประสาโลนว่า ถ้าหายเจ็บจะปิดทองตรงที่ลับของขรัวพ่อวัดฉลอง ครั้นหายเจ็บถือว่าพูดเล่นก็เพิกเฉยเสียอยู่มาไม่ช้าเด็กคนนั้นกลับเจ็บไปอีก คราวนี้เจ็บมากหมอรักษาอาการก็ไม่คลายขึ้น พ่อแม่สงสัยว่าจะเป็นด้วยถูกผีหรือด้วยแรงสินบน ถามตัวเด็กว่ามันได้บนบานไว้บ้างหรือไม่ แต่แรกตัวเด็กละอายไม่รับว่าได้บนไว้เช่นนั้นจนทนอาการเจ็บไม่ไหวจึงบอกความตามจริงให้พ่อแม่รู้ ก็พากันไปเล่าให้ท่านพระครูฟัง แล้วปรึกษาว่าจะควรทำอย่างไรดี ท่านพระครูว่าบนสกปรกเช่นนั้นใครจะยอมให้ปิดทองได้ ข้างพ่อแม่เด็กก็เฝ้าอ้อนวอนด้วยกลัวลูกจะเป็นอันตราย ท่านพระครูมิรู้ที่จะทำประการใด จึงคิดทำอย่างวินัยกรรมเอาไม้เท้าอันนั้นสอดเข้าไปใต้ที่นั่ง แล้วให้เด็กปิดทองปลายไม้เท้า ผู้เล่าว่าพอแก้สินบนแล้วก็หายเจ็บ ฉันได้ถามท่านพระครูว่าเคยให้เด็กหญิงปิดทองปลายไม้เท้าแก้สินบนจริงหรือ ท่านเป็นแต่ยิ้มอยู่ไม่ตอบรับหรือปฏิเสธจึงนึกว่าเห็นจะเป็นเรื่องจริงดังเขาเล่า

เรื่องพระครูวัดฉลองยังได้เห็นอัศจรรย์ต่อมาอีก เมื่อฉันไปอยู่เมืองปีนังใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ไปที่วัดศรีสว่างอารมณ์เห็นมีรูปฉายท่านพระครูวัด

ฉลองเข้ากรอบลับแลตั้งอยู่บนโต๊ะเครื่องบูชาข้างพระประธานที่ในโบสถ์ และมีรอยปิดทองแก้สีนบนเต็มไปทั้งแผ่นกระจก เช่นเดียวกันกับที่เมืองภูเก็ต เดียวนี้รูปนั้นก็ยังอยู่ที่วัดศรีสว่างอารมณ์ดูน่าพิศวง พิเคราะห์ตามเรื่องประวัติเห็นว่าควรนับว่าพระครูวิสุทธิวงศาจารย์ (แช่ม) วัดฉลอง เป็นอัจฉริยบุรุษได้คนหนึ่งด้วยประการฉะนี้

× × ×

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๔๘๓

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทราบฝ่าพระบาท

ถอยหลังเข้าคลอง

๑) จะย้อนหลังกราบทูลเรื่องสัตว์หิมพานต์ เพราะว่าจับใจในพระดำรัสยิ่งนัก

ที่ตั้งชื่อว่าสัตว์หิมพานต์นั้น หมายถึงสัตว์ที่ทำประกอบด้วยกระหนกหกหวยไม่ได้หมายว่าเป็นสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์ อันสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์นั้น ก็เป็นสัตว์อย่างตรง ๆ คือ ๆ เช่น พรรณนาถึงสระอโนดาตก็ว่ามีทางน้ำไหลออก ๔ ทิศ ทางน้ำไหลออกนั้นเป็นหน้าม้า หน้าช้าง หน้าโค หน้าสิงห์ (คือ lion) แล้วก็ตกไปเป็นลำน้ำไหลไปสู่ที่สัตว์เหล่านั้นอยู่ ไม่ปรากฏว่ามีสัตว์อะไรซึ่งไม่มีอยู่ที่อื่น

สัตว์ซึ่งประกอบด้วยกระหนกทกทวย อันเรียกว่าสัตว์หิมพานต์นั้น เห็นที่จะมาแต่สิงห์หรือสีห์มากกว่าอื่น เพราะในลางประเทศไม่มีตัวจริงจน ทำให้ไม่รู้จัก จึงเขียนเดาไปตามชอบใจ แล้วก็จำไปทำต่อ ๆ กันไป

ที่หลังพวกคำพูดเปรียบต่าง ๆ เช่น คชสีห์ ก็เปรียบว่าช้างกล้าราวกับว่า สีห์ หรือ นรสิงห์ ก็เปรียบว่าคนกล้าราวกับสิงห์ เมื่อไม่เข้าใจว่าเป็นคำเปรียบก็ทำรูปเป็นครึ่งช้างครึ่งสีห์ และเป็นรูปครึ่งคนครึ่งสิงห์ ก็เป็นอันมีรูปแปลกไป เอารวมเข้ากับสัตว์ซึ่งเดาทำขึ้น เรียกว่าสัตว์หิม-พานต์ แต่ที่จริงสัตว์ในป่าหิมพานต์หาได้มีรูปวิปลาสเช่นนั้นไม่เลย

บรรดาสัตว์ซึ่งเรียกสัตว์หิมพานต์ สังเกตจัดได้ว่ามี ๔ จำพวก คือ (๑) เป็นสัตว์ตรง ๆ (๒) ลอกอย่างเขามา (๓) คิดขึ้นจากคำ กับ (๔) ผสมเอาตามชอบใจ อย่างที่ว่าเป็นสัตว์ตรง ๆ นั้นก็เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น อย่างที่ว่าลอกอย่างเขามานั้นก็เช่นสิงห์ สีห์ เป็นต้น ที่คัดมาแล้วผิดจากเดิมไปนั้นเป็นธรรมดาที่ปลายมือของช่าง อย่างที่ว่าคิดขึ้นจากคำก็คือ ทักทอ และ สางแปรง (หรือแปลงก็ไม่ทราบ) เป็นต้น คำ "ทักทอ" ก็มีมาในคำกลอนว่า "ทักทอนรสิงห์เม่นหมี" ทักทอ จะเป็นตัวอะไรก็ไม่ทราบ สางนั้นมีคำอยู่ว่า "เสือสาง" มีคนเดาว่าเป็นเสือช้าง คำ "สาง" เขาเห็นว่ามาแต่ช่าง ว่าก็เข้าที แต่น่าจะเป็นไปทางผีก็ได้ ด้วยมีคำอยู่ว่า "ผีสาง" อย่างที่ว่าผสมก็เช่น "เหมราอัศดร" ตามที่กราบทูลมาก่อนแล้วนั้น

๒) จะย้อนหลังกราบทูลอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นข้อจับใจในพระดำรัสอยู่เหมือนกัน ที่ว่าการสังเกตวันเดือนปีด้วยสิ่งที่เห็นอยู่หลาย ๆ นั้น ในคำที่เรียกว่า "เดือน" ก็หมายถึงดวงจันทร์ คือ ดูพระจันทร์ เมื่อเพ็ญ

ถึงเพ็ญก็นับว่าเดือนหนึ่ง แต่แรกทีก็จะนับเป็นเดือนที่ ๑ ที่ ๒ ที่หลังก็สังเกตว่า เพ็ญที่ดาวฤกษ์อันใดก็เอาฤกษ์นั้นมาให้ชื่อเดือน นี่ว่าตามคติทางอินเดีย แต่เราคงถือเอาเดือนที่ ๑ ที่ ๒ เป็นเกณฑ์ อย่างเดียวกับจีน แต่ก็สงสัยอยู่ว่าดาวฤกษ์นั้นนับเอาฤกษ์อัศวินีเป็นต้น อันชื่อนั้นเลื่อนมาแต่ภาษาสังสกฤตซึ่งเรียกว่า "อัศวินี" แต่ภาษามคธเรียกไปเสียอย่างหนึ่งเป็น "อัสสยุช" ชื่อเดือนก็เป็นไปตามภาษามคธ แต่ทำไมชื่อฤกษ์นั้นจึงไปตกอยู่ที่เดือน ๑๑ หรือเขาจะถือเอาการออกวัสสาเป็นขึ้นฤดูหนาวตั้งต้นปีใหม่ที่เดือน ๑๑ พระเจนจีนอักษรก็เคยบอกว่า ข้างจีนเป็นวันขึ้นปีใหม่มา ๔ ตกแล้ว แต่แรกเป็นขึ้นเดือน ๓ แล้วเปลี่ยนเป็นเดือน ๑๒ แล้วเปลี่ยนเป็นเดือน ๑๑ แล้วเปลี่ยนเป็นเดือน ๓ ลงอย่างเก่า ทางเขมรก็เรียกเดือนว่า "แข" ตรงกับว่า "เดือน" ของเรา เป็นอันว่าดูสังเกตเอาดวงพระจันทร์เหมือนกัน แต่ชื่อเดือนเขาเรียกตามดาวฤกษ์อย่างอินเดีย ไม่ได้เรียกเดือนที่ ๑ ที่ ๒ อย่างเรา

ลายพระหัตถ์

๓) ลายพระหัตถ์เวรซึ่งลงวันที่ ๑ ตุลาคม ได้รับแล้วเมื่อเมล์วันเสาร์ตุลาคมวันที่ ๕ แต่ไม่บริสุทธิ์ มีการตัดตรวจที่ออฟฟิศไปรษณีย์ปีนัง ปิดตราที่รอยตัดมา

พูดถึงตราก็นึกเห็นขันในการกลับไปกลับมา ประเพณีเราแต่ก่อนนี้ ถ้าใครมีกิจจะต้องเซ็นชื่อแล้วก็ต้องทำตราขึ้นประจำตัวใช้ประทับเป็นเซ็นชื่อ ต้องเป็นภาระอันใหญ่ในการเก็บตรานั้นไว้ มิให้ใครลักเอาไปประทับได้ ที่หลังมีการใช้เซ็นชื่อแทนตรา ก็เป็นอันเลิกตรากันไปได้มาก นับว่าดีขึ้นที่ไม่ต้องเป็นภาระรักษาตรา ที่หลังกลับทำตราเป็นลายเซ็นชื่อ ก็คือถอยหลัง

เข้าคลองไปใช้ตรานั้นเอง แต่วิธีหลังนี้เกล้ากระหม่อมไม่ทำตามด้วยเห็นลำบากมาก

ต่อไปนี้จะกราบทูลสนองความในลายพระหัตถ์แต่ล่างข้อ

๔) พระดำริเรื่องถือทิศและซ้ายขวาหน้าหลังนั้น คิดต่อพระดำริไปไหนจะเป็นได้ดังนี้

การถือทิศตะวันออกว่าเป็นใหญ่นั้น คงเป็นการที่ถือมาก่อนตามพระบาลีเช่นกระแสพระดำริ ส่วนที่ถือว่าทิศเหนือเป็นใหญ่เห็นจะมาถือกันทีหลังทางเรา โดยคำเรียกทิศว่าเหนือใต้ เหนือต้องเป็นสูงกว่าให้อยู่เอง ที่เรียกทิศใต้ว่าหัวนอนนั้น ที่จะเป็นการเคารพท่านผู้ใหญ่ด้วยนอนหันหัวไปทิศนั้น เมืองซึ่งท่านผู้ใหญ่อยู่มักตั้งอยู่ทางใต้ ข้อที่ชาวปักษ์ใต้เรียกทิศใต้ว่าหัวนอนเหมือนชาวเหนือนั้นเคยได้ยินเขาพูดกันว่า ชาวปักษ์ใต้นั้นเดิมเป็นชาวเมืองเหนือ ถูกกวาดครัวเอาไปไว้ทางใต้ จะเอาไปไว้เมื่อไร จะจริงหรือไม่จริงก็ยังไม่ทราบเลย แต่เห็นมีพยานอยู่ที่คำลางคำของชาวปักษ์ใต้ข้ามไปเหมือนกับคำของชาวเหนือก็มี เช่น "ญานัด" เป็นต้น ถ้าเป็นความจริงเขาจะเรียกทิศใต้ว่าหัวนอนก็ไม่ประหลาด เพราะความเคยเท่านั้นเอง ในการที่ทำโบสถ์หันหน้าไปตะวันออกนั้น ไปสันนิษฐานได้จากคัมภีร์ "อมิตายุะ" ว่าเมืองสุขาวดีที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่นั้นอยู่ทางทิศตะวันตก ถ้าเป็นเพราะเหตุนั้นก็เป็นความตั้งใจจะให้คนที่ไปไหว้พระหันหน้าไปทางเมืองสุขาวดี จะสันนิษฐานถูกหรือไม่ถูกก็ไม่ทราบ

๕) เรื่องพระยาอุทัยธรรม อยากทราบอยู่ทีเดียว ว่าเมืองแสนปางอยู่ที่ไหน ทราบแต่เพียงว่าคู่กับเมืองอัตปือ แต่หนักปากไปไม่ได้ทูลถามมา พอดีที่ตรัสบอกให้ทราบโดยไม่ต้องทูลถาม เป็นพระเดชพระคุณล้นพ้น

๖) ชั้นฉายก็ได้แก่นาฬิกาแดดนั้นเอง แต่ที่วัดด้วยอย่างเท่านั้นทำไปด้วยเข้าใจผิด ควรจะมีหลักปักไว้แล้วแบ่งเงาเป็นชั่วโมง

๗) จมื่นมณเฑียรพิทักษ์ แม้แต่ตรัสบอกแล้วก็มิดเต็มที แต่พระณรงค์วิชิตตรัสบอกว่าพรหมธิบาลจรนั้นชิมซายดี เพราะรู้จักตัว

๘) เรื่องเตร็จโบราณคดี ซึ่งโปรดประทานสำเนาพระนิพนธ์ไปคราวนี้เป็น "เรื่องเสือใหญ่เมืองชุมพร" อ่านสนุกดี พอจบลงก็นึกถึงเรื่องที่พระยาสโมสรเคยเล่าให้ฟัง เป็นเรื่องเข้าใจผิดเกี่ยวกับเสือเหมือนกันว่าฝ่าพระบาทตรัสใช้ให้ไปข้างไหนลืมเสียแล้ว มีพระยาป๊อกเจี๊ยกเป็นหัวหน้า (ชื่อนี้เรียกตามลูก โดยเหตุที่แกเล่าถึงบ่างที่พระพุทธบาท แกเป็นพระยาวจีสัตยารักษ์หรืออะไรจำไม่ได้แน่ คือ หลวงกำจัดเก่า เพราะจำชื่อแกไม่ได้จึงเรียกว่า พระยาป๊อกเจี๊ยก ตามลูก) ว่าคราวนั้นไปนอนพักอยู่ที่ศาลากลางทางในป่า ตื่นเช้าขึ้นพระยาป๊อกเจี๊ยกตกใจมาก เพราะเห็นพื้นศาลาแดงเถือกเป็นทางไปสำคัญว่าเลือด เข้าใจว่าเสือคอดมากัดเอาใครในพวกที่ไปด้วยไปกินเสียคนหนึ่ง ถึงนับตัวคนที่ไปด้วยกัน (ลงนั่วชี้เข้าออกนับตัวเองเป็นต้นก่อน) ก็ปรากฏว่าอยู่ครบกันหมดไม่มีใครขาดไป เมื่อปรากฏดังนั้นจึงเกิดไต่สวนขึ้นว่าอ้ายน้ำแดง ๆ นั้นเป็นอะไร ได้ความว่าใครที่ไปด้วยผลัดผ้านุ่งแดงทิ้งไว้ในเวลากลางคืนฝนตกลงมา หลังคาศาลารั่ว น้ำฝนไหลลงมาถูกผ้านุ่งแดงซึ่งย้อมด้วยสีกำมะลอ ทำให้เป็นสีแดงไหลเอิบอาบไปที่พื้นศาลา ไม่ใช่เลือด

ปัญหา

๙) ในเรื่องเตร็จโบราณคดี ซึ่งโปรดประทานสำเนาพระนิพนธ์ไปคราวนี้ มีตรัสเล่าถึงได้เสด็จไปเมืองตระเมืองระนอง ทำให้ความอยากรู้

เรื่องลำน้ำกระบุรีขึ้นจึงกราบทูลถาม ที่จริงได้เคยตรัสถึงลำน้ำนั้นมาแต่ก่อนแล้ว แต่ไม่พอแก่ความอยากรู้ จึงกราบทูลถามอีก เพราะไม่เคยไปถึงเมืองกระบุรีเมืองระนองเลย ไม่รู้ตำบลแห่งหนอะไรทีนั้นหมด

เข้าใจว่าไปเมืองระนองทางเรือ ต้องเข้าปากน้ำปากจั่นถูกหรือไม่ ได้เคยเห็นแผนที่แม่น้ำปากจั่นเป็นรูปกรวยอย่างสั้น ๆ ทั้งมิบอกไว้ว่าซอกไหนเรือเข้าได้และไม่ได้ เข้าใจว่าหมายถึงว่าเรือใหญ่ เรือใหญ่เข้าไปได้ถึงไหนยังไม่ทราบถ้าเข้าใจถูกว่าเมืองระนองอยู่ในปากจั่นนั้นแล้ว ห้วงน้ำที่เมืองระนองกว้างสักกี่มากน้อย จึงข้ามไปถึงฝั่งข้างอังกฤษ ในการที่เข้าไปถึงเมืองกระบุรีต้องไปด้วยเรือเล็ก นั้นทราบแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

นริศ

× × ×

บ้านซินนามอน ปีนัง

วันที่ ๑๕ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

ทูล สมเด็จกรมพระนริศ ฯ

หม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์เวรฉบับลงวันที่ ๘ ตุลาคม เมื่อวันเสาร์ที่ ๑๑ เวลาเช้า แต่มีรอยตัดเปิดผนึกทุกฉบับ และทราบความในลาย

พระหัตถ์ฉบับนี้ว่าจดหมายหม่อมฉันถวายไปเมื่อคราวเมล์ก่อน ก็ถูกตัดเปิดผนึกเหมือนกัน ยุติได้ว่าเป็นเพราะเขาตรวจเข้มงวดขึ้น

ทูลสนองความในลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๑ ตุลาคม

๑) เรื่องเสด็จประพาสต้นนั้น หม่อมฉันได้เขียนแล้วตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ แต่งเป็นจดหมายของ "นายทรงอานุภาพ หุ้มแพร" ถึงเพื่อนเป็น ฉบับ ๆ ถวาย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงพิมพ์ใน หนังสือ ทวีปัญญา ต่อมาได้รวมเล่มเป็นสมุดเรียกว่า "จดหมายเหตุประพาสต้น" พิมพ์แล้วหลายครั้งเรื่องต่าง ๆ ที่ ได้ฟังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสเล่า นั้นถ้านึกถึงเรื่องใดได้เห็นเหมาะเมื่อใดก็คงแต่งในนิทานพวกนี้ หม่อมฉันนึกขึ้นถึงเรื่องซึ่งเห็นน่าแต่งขึ้นได้อีกเรื่อง ๑ คือ "เรื่องศาลาอันเต" แต่พระองค์ท่านจะทรงแต่งได้ดีกว่าหม่อมฉันมาก เพราะเป็นผู้ทรงพระดำริและทรงทราบรายการ เช่น การเล่นต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งหม่อมฉันไม่ทราบอยู่มาก

๒) ชื่อที่เรียกว่า "นิทาน" นั้น ก่อนเมื่อจะยุติหม่อมฉันได้คิดชื่อหลายอย่าง เห็นว่าเรียกนิทานตรงกับเจตนาที่หม่อมฉันจะแต่งเป็นรูปนิทาน คือ จะเลือกเรื่องมาเล่าตามชอบใจไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ ถือหลักแต่ว่าเป็นเรื่องจริงที่หม่อมฉันได้รู้เห็นมาเอง เรียกว่า นิทานเป็นคำที่เข้าใจกันซึมซาบ ส่วนค่าของเรื่องนิทานปล่อยให้คนอ่านเห็นเอาเอง แต่เมื่อท่านทรงทักท้วงมาก็จะลองคิดหาคำใหม่ขอประทานตรองต่อไปก่อน

๓) ที่ตรัสเล่าเรื่องปลอมพระองค์ไปกลแตกที่สรรพยานั้น ขันดีแต่ไม่ประหลาด หม่อมฉันเห็นว่าเป็นเพราะเจ้านายได้รับความอบรมมา

ผิดกับผู้อื่นตั้งแต่ยังย่อมเยาว์จนเติบใหญ่ ไม่รู้จักกิริยาข่าว หรือกิริยากุลบุตรที่ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นขุนนาง ถึงจะขืดยังอย่างไรกิริยาเจ้าคงโผล่ออกมา ซ่อนอาการที่เขาเรียกว่าสง่าไม่ได้ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสต้นที่เมืองกำแพงเพชร์ วันหนึ่งทรงเรือเล็กไปจอดที่บ้านแห่งหนึ่ง เพื่อจะทรงฉายรูป เจ้าของบ้านลงมารับด้วยสำคัญว่าเป็นพวกข้าราชการที่ตามเสด็จ ดำรัสสั่งให้พระยาโบราณออกหน้าเป็น "เจ้าคุณโบราณ" สำหรับทักทายปราศรัยเจ้าของบ้าน พระองค์เองเสด็จตามหลังเป็นทนาย ไม่ช้าเท่าใดกลก็แตก เพราะท่าทางพระยาโบราณแรปวดตัวเดินเหลียวหลังคอยซำเลืองดูทนายอยู่เสมอ พวกทนายคนอื่นก็ไม่เดินเรียงรอคลอไหล่กับทนายคนสำคัญ ยังซ้ำทนายคนสำคัญเองบางทีก็เผลอ เรียกเอากล้องชักรูปหรือสิ่งอื่นจากเพื่อนทนาย ลงปลายเจ้าของบ้านก็หันไปเคารพทนายคนสำคัญยิ่งกว่าเจ้าคุณโบราณ ครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปเสวยที่บ้านราษฎรในคลองดำเนินสดวก ที่ถูกลูกเจ้าของบ้านจับได้นั้น ขากลับมากลางทางก็ตรัสแก่หม่อมฉันว่า "ฉันนี่เห็นจะหนียาก" หม่อมฉันกราบทูลว่า "ถ้าเสด็จออกนอกมณฑลกรุงเทพฯ ข้าพระพุทธเจ้าถวายเวลาให้หนี ๗ วัน จะตามจับให้ได้" ที่ทูลนั้นโดยมีหลักฐาน จะทูลตัวอย่างที่หม่อมฉันยังจำได้เวลานี้ ๒ เรื่อง ครั้ง ๑ ลูกสาวผู้มีบรรดาศักดิ์สูงคนหนึ่งหนีตามผู้ชายไป ผู้ปกครองมาขอให้หม่อมฉันช่วยสืบเสาะ หม่อมฉันยังไม่ทันมีคำสั่งก็ได้รับโทรเลขบอกมาจากเมืองอุตรดิตถ์ ว่ามีชายหนุ่มพาหญิงสาวชาวกรุงเทพฯ ขึ้นไปที่เมืองอุตรดิตถ์ ผู้หญิงเอาแหวนเพชรออกขายเห็นแปลก สงสัยจะเป็นลูกผู้ดีหนีไป อีกเรื่องหนึ่งเจ้าชายที่สำเร็จในสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์เที่ยวอาละวาดในกรุงเทพฯพระบิดาเสด็จติดตาม

เองก็ไม่ได้ตัว มาตรสัยอกหม่อมฉันว่าเห็นจะหนีออกไปหัวเมือง ให้ช่วยสืบจับสักที ยังไม่ทันสั่งกรมขุนมรุพงศฯ ก็จับส่งเข้ามาจากเมืองฉะเชิง-เทรา หม่อมฉันเคยสังเกตเห็นว่า ถ้าคนหนีซ่อนตัวอยู่ในกรุงเทพฯจับยากกว่าหนีออกไปหัวเมือง เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าจับตัวผู้ร้ายหัวเมืองได้ในกรุงเทพฯ เนือง ๆ

๔) "อวิชชา" กับ "โมหะ" เป็นกิเลส น่าจะมีได้แต่แก่ผู้ที่รู้ความ จะมีแก่ผู้ไม่รู้ความเช่นทารกในผ้าอ้อมไม่ได้ อวิชชาเห็นจะหมายความไม่รู้ อย่างเช่นเห็นของกาไหล่สำคัญโดยเชื่อว่าเป็นทอง โมหะ นั้นหมายความว่ารู้แต่นิยมไปข้างผิด อย่างเช่นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ท่านทูลอธิบาย ว่าเหมือนคนรู้ว่าสุราเป็นของชั่วแต่ขืนเสพสุราฉะนั้น ความหลงจึงผิดกันเป็นอวิชชาอย่าง ๑ โมหะอย่าง ๑

ทูลสนองความในลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๘ ตุลาคม

๕) ลักษณะรูปสัตว์หิมพานต์นั้น หม่อมฉันเห็นว่าอธิบายที่ประทานมาว่าเป็น ๔ จำพวกนั้นถูกต้อง คำที่เรียกว่าสัตว์หิมพานต์ก็หมายความเพียงว่าสัตว์เช่นนั้นไม่มีที่อื่น หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง ช่างเขียนรูปสัตว์หิมพานต์มีแต่ความคิดกับฝีมือ ไม่มีความรู้ดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้นเหมือนกันหมดทุกชาติ

๖) ที่ทรงปรารภถึงการประทับตรากับลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญในจดหมายนั้น เป็นเรื่องที่หม่อมฉันได้เคยพิจารณาและเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงมาบ้าง จะทูลเล่าถวายต่อไป ที่ใช้ดวงตราเป็นสำคัญของตัวบุคคลเป็นประเพณีของประเทศทางตะวันออก ตั้งแต่อินเดียไปจนถึงเมืองจีนและญี่ปุ่น ทุกวันนี้จีนและญี่ปุ่นก็ยังไม่เลิกใช้ตราเป็นสำคัญ วิธีลงชื่อด้วย

ลายมือดูเหมือนฝรั่ง จะนำออกมาเป็นเยี่ยงอย่าง จึงมักใช้แต่ในกิจการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่ง

มีเรื่องตัวอย่างจะเล่าถวายเรื่อง ๑ ถึงที่พระเจ้ากรุงจีนองค์หลังใช้พระนามอย่างฝรั่งว่า Henry พระเจ้ากรุงจีนองค์นั้นเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์ ผู้ปกครองจัดการให้ศึกษาทั้งภาษาจีนและภาษาอังกฤษ ได้มิสเตอร์ (ภายหลังเป็นเซอร์) เรเชนัลด์ จอนสัน เป็นพระอาจารย์สอนภาษาอังกฤษ ตัวเซอร์เรเชนัลด์ จอนสัน เล่าเอง ว่าเมื่อพระเจ้ากรุงจีนทรงพระเจริญเป็นหนุ่มขึ้นได้สมาคมคุ้นเคยกับฝรั่ง ครั้งหนึ่งทรงพระเมตตาจะประทานพระรูปฉายแก่ฝรั่งคนหนึ่ง เซอร์ จอนสัน ทูลว่าตามธรรมเนียมฝรั่งต้องเขียนพระนามด้วยลายพระหัตถ์ลงในพระรูปที่ประทานด้วย จึงเป็นของมีค่า พระเจ้ากรุงจีนตรัสแก่ เซอร์ จอนสัน ว่าการเขียนลงชื่อด้วยลายมือไม่มีในธรรมเนียมจีน ถ้าจะต้องเขียนพระนามก็จะใช้พระนามอย่างฝรั่ง ให้เซอร์ จอนสัน หาพระนามซึ่งสมควรจะใช้ถวาย เซอร์ จอนสัน จึงเอาบัญชีรายพระนามพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษถวายทอดพระเนตร พระเจ้ากรุงจีนทรงเลือกพระนามพระเจ้าเฮนรีเขียนลงไปในพระรูปฉาย เป็นครั้งแรก แต่นั้นก็ใช้ลงพระนามอย่างฝรั่งว่าเฮนรี่ ในลายพระราชหัตถ์และหนังสือภาษาฝรั่งต่อมา

ในเมืองไทยเราเดิมก็ใช้แต่ประทับตราอย่างเดียว การลงชื่อด้วยลายมือ ว่าตามเค้าเงื่อนที่ได้พบ ดูเหมือนทูลกระหม่อมเมื่อยังผนวชทรงใช้ก่อนคนอื่น ด้วยมีลายพระหัตถ์เป็นภาษาอังกฤษตอบฝรั่งเนือง ๆ ลงพระนามว่า Fa Yai ครั้นเสวยราชย์เปลี่ยนเป็น S.P.P.M. Mongkut ลงพระนามเป็นอักษรไทยว่า สมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ เห็นทรงลงพระ

นามไทยแต่ในใบพระราชทานพระนามเจ้าลูกยาเธอ กับในสัญญาบัตรเท่านั้น นอกจากนั้นทรงใช้แต่อักษรฝรั่ง จึงเรียกกันว่า "ลายเซ็น" เป็นประเพณีมาจนในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงเซ็นว่า Chulalongkorn กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงเซ็นว่า K.P.R.W.A.S. Mongol กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงเซ็นว่า Maha Mala แต่สังเกตว่าการลงพระนามด้วยลายพระหัตถ์ชั้นแรกที่ใช้ในหนังสือราชการ มักใช้แต่ในสังฎีกาหรือเรื่องราว เมื่อการเขียนเป็นจดหมายไปมาถึงกันมีมากขึ้นจึงใช้ลงนามเป็นอักษรไทย

หนังสือราชการ เช่น ท้องตราสั่งราชการหัวเมืองใช้แต่ประทับตรามานานดูเหมือนสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์ฯ เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศจะริใช้ลงพระนามก่อน แต่ก็ลงพระนามเพียงในตราน้อย อันเป็นจดหมายส่วนตัวเสนาบดีถึงทูตที่ไปอยู่ต่างประเทศ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัสสั่งให้กระทรวงมหาดไทยกลาโหมทำอย่างเดียวกัน เจ้าพระยารัตนบดินทรฯ กระทรวงมหาดไทย ไม่สันทัดลงลายมือ หรือจะเป็นด้วยต้องมีท้องตรามากกว่ากระทรวงอื่น เอานากหล่อทำตราเป็นตัวอักษรลายมือของท่านสำหรับประทับแทนลงชื่อเอง (เข้าใจว่าพระองค์ท่านก็จะได้เคยเห็นลายตรานั้น) แต่จะเป็นเพราะเหตุใดไม่ทราบในสารตราใหญ่ ไม่ลงลายมือเสนาบดีมาจนหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงลงลายมือด้วย แต่นั้นก็ลงชื่อและประทับตราด้วยกันทั้ง ๒ อย่างสืบมา เคยเกิดลำบากแก่หม่อมฉันครั้ง ๑ เพราะกระทรวงมหาดไทยต้องสั่งประหารชีวิตคนในหัวเมือง ตราสั่งประหารชีวิตนั้นย่อมเขียนสั่งว่า "ให้ประหารชีวิตอ้าย" คนนั้นๆ ข้างใต้ที่ประทับตราพระราชสีห์ใหญ่ และประทับตราจักรลงบน

คำสั่งก็ยซื่อคนที่ประหารชีวิต ครั้งหนึ่งหม่อมฉันลงชื่อในสารตราไปแล้ว เสมียนตราเอามาคืน บอกว่าขอให้เขียนสารตราใหม่ เพราะหม่อมฉันลงชื่อลายตีนอุทิคำ "นุ" เข้าไปใกล้ชื่อนักโทษนัก ไม่มีที่พอจะประทับตราจักรลงไปได้ หม่อมฉันถามว่าขัดขวางอย่างใด จึงได้ทราบคติที่ถือกันมาแต่ก่อน ว่าถ้าเส้นตราจักรทับอะไรเป็นอัปมงคลแก่สิ่งนั้น

คิดดูประโยชน์ของการใช้ตราก็บ้ลง ลายมือ มีคุณ และโทษผิดกันซอยกล ตราดีกว่าลงลายมืออย่าง ๑ ที่ดวงตราเป็นสำคัญอยู่เสมอ ถึงเปลี่ยนตัวคนถือก็ไม่ทำให้เขาเข้าใจผิด แต่มีโทษบางอย่าง คือ ที่ต้องให้คนอื่นรักษาเหมือนดวงใจทศกรรฐ์ อาจจะถูกและเคยถูกลักประทับสั่งการเป็นทุจริต อีกอย่างหนึ่งสารตราย่อมใช้นามเสนาบดี เช่นว่า "เจ้าพระยาจักรี" เหมือนกันหมด ถ้ามีแต่ดวงตราพระราชสีห์ นานไปรู้ไม่ได้ว่าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนไหนเป็นผู้สั่ง ส่วนลงลายมือนั้น มีคุณที่ตัวเสนาบดีผู้รับผิดชอบต้องรู้เห็นเอง แต่มีโทษที่ต้องเปลี่ยนตามตัวคนผู้อยู่ใกล้สังเกตยากกว่าดวงตรา เพราะฉะนั้นมีด้วยกันทั้งตราและลายมือจึงเป็นดี ที่ทำตรายางเป็นลายมือสำหรับประทับหนังสือแทนลงชื่อนั้น เกิดแต่ผู้ที่ต้องมีจดหมายมากมักง่ายจึงทำเช่นนั้น เมื่อหม่อมฉันว่าการกระทรวงมหาดไทยมีราชการบางอย่างที่ต้องมีตราสั่งทุกเมือง เรียกกันว่า "ตราหมู่" ต้องลงชื่อคราวละกว่า ๑๐๐ ฉบับ จนบางทีเผลอเขียนชื่อตัวเองผิดก็มี แต่หม่อมฉันไม่ได้ทำตรายางใช้แทน ด้วยเกรงจะเกิดโทษดังเช่นทรงปรารภ

๗) สกุลเดิมของพวก "ชาวนคร" นั้นเป็นอัศจรรย์ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๗ สมเด็จพระราเมศวรเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีประเทศลานนาข้างฝ่ายเหนือ กวาดต้อนผู้คนเป็นเชลยลงมามาก

โปรดให้ส่งพวกชาวลานนาที่ได้มาครั้งกระนั้นไปอยู่เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองจันทบุรี แต่เดิมหม่อมฉันไม่มีหลักอะไรจะสอบสวนนอกจากสังเกตว่า สำเนียงและคำพูดของพวกชาวละครผิดกับชาวกรุงเทพฯ แต่ที่เมืองจันทบุรีนั้นไม่มีเค้าเงื่อนว่าคนพวกชาวนครอยู่ที่นั่นเลยทีเดียว เห็นหนังสือพงศาวดารจะว่าเลยไป เค้าเงื่อนต้นเดิมของพวกชาวนครเพิ่งปรากฏแก่หม่อมฉันเมื่อครั้งชำระพระยาดัษกรประลาส (อยู่) นายทัพหน้าของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เมื่อไปปราบพวกเงี้ยวขบถ ต้องหาว่าไปประหารชีวิตเงี้ยวในบังคับอังกฤษอันหาความผิดมิได้ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นผู้ชำระ วันหนึ่งท่านเสด็จไปหาหม่อมฉันที่ศาลาลูกขุน ตรัสบอกหม่อมฉันว่าพวกลื้อชาวเมืองเชียงคำเมืองขึ้นเมืองน่าน ที่ส่งมาเป็นพยานพูดสุ้งเสียงใช้ถ้อยคำเหมือนชาวละครจริงๆ น่าพิศวง ให้หม่อมฉันไปเรียกมาฟังดูเถิด หม่อมฉันได้ฟังก็เห็นจริงดังนั้น ต้องรับว่าจริงดังกล่าวในเรื่องพงศาวดาร ว่าพวกชาวละครสืบสายลงมาจากพวกไทยลื้อที่ถิ่นฐานอยู่ตลอดขึ้นไปจนเมืองเชียงรุ้ง ย้ายถิ่นลงมากว่า ๕๐๐ ปีแล้วยังรักษาสำเนียงและถ้อยคำเดิมไว้ได้เป็นอัศจรรย์

๘) พระยาป๊อกเจียกนั้นชื่อดิศ เดิมเป็นที่หลวงกำจัดไพรินทร์ ปลัดกรมกองแก้วจินดา ตามหม่อมฉันมาอยู่กระทรวงธรรมการเป็นที่หลวงธนผลพิทักษ์ แล้วตามหม่อมฉันมาอยู่กระทรวงมหาดไทย แรกเป็นที่พระอนุชิตพิทักษ์ ต่อมาได้เป็นที่พระยาพิชัยรณรงค์สงคราม ผู้ว่าราชการจังหวัดสระบุรี แกคุมเรือขึ้นไปรับหม่อมฉันที่เมืองเพชรบูรณ์ ทางลำน้ำสักตอนเหนือเปลี่ยวมากและสัตว์ร้ายชุม แกเล่าว่าเวลาจอดเรือนอนกลางคืนต้องกองไฟล้อมให้คนอยู่แต่ในวงกองไฟทุกคืน ได้ยินเสียงสัตว์อะไร

อย่างหนึ่งมันมักมาร้องเสียงดัง ป๊อกเจี๊ยก ๆ อยู่ข้างนอกวงกองไฟ จึงเกิดคำเรียกแก่ว่า "พระยาป๊อกเจี๊ยก" ต่อมาเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดพิจิตร ได้หาเสาการเปรียญวัดราชาธิวาสถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงและรับพระเสวตรวชิรพาหะด้วยกันกับพระยาเพ็ชร์พิไสย (แม้น) เมื่อยังเป็นที่พระเทียรฆราชแล้วเลื่อนเป็นมหาอำมาตย์ตรีว่าราชการเมืองอุตรดิตถ์ ออกรับเบี้ยบำนาญในรัชกาลที่ ๖ ได้เป็นพระยาวิจิตยารักษ์มาจนถึงอนิจกรรม

๙) เมืองระนองนั้นตั้งอยู่ริมทะเลที่ปากน้ำ "ปากจั่น" ทางฝากตะวันออก ตรงข้ามกับแหลมวิกตอเรีย (Victoria Point) ของอังกฤษ ลำน้ำปากจั่นที่ปากน้ำกว้างขนาดสักเท่าเกาะฝั่งตำบลบัดเตอเรีท ที่ท่านเคยทอดพระเนตรเห็น ลำน้ำปากจั่นยื่นขึ้นไปทางเหนือ มีเกาะอยู่ในลำน้ำหลายเกาะค่อยแคบเข้าไป เรืออุบลบุรทิศแล่นขึ้นไปได้สัก ๓ ชั่วโมง ต่อนั้นขึ้นไปลำน้ำแคบและตื้นยิ่งขึ้น เรือใบบรรทุกสินค้าขึ้นไปได้ถึงตำบลน่าจัดที่พระยารัษฎา ฯ ตั้งเมืองกระใหม่ ต่อขึ้นไปจากนั้นไปได้แต่เรือไฟเล็กจนถึงตำบลทับหลี เหนือขึ้นไปเรือไฟเล็กไปได้แต่เวลาน้ำขึ้น เมืองกระเก่าอันเป็นที่เดินยกจากเมืองชุมพรไปลงเรือนั้น กว้างสักเท่าคลองถนนตรงที่หน้าตำหนักปลายเนิน เวลาน้ำงวดใช้เรือไม่ได้ แต่ศูนย์กลางลำน้ำปากจั่นเป็นเขตแดนไทยกับอังกฤษแต่ปากน้ำขึ้นไป จดยอดลำน้ำปากจั่นสบสันเขาบรรทัดสันเขาบรรทัดเหนือกนั้นเป็นแดนต่อไปข้างเหนือจนเมืองพม่า

เรื่องเบ็ดเตล็ด

๑๐) ที่เมืองปีนังเวลานี้มีหนังฉายมาเล่นเรื่องหนึ่ง เรียกว่าหมอ

ไซคลอปส์ (Doctor Cyclopts) เป็นหนังสื แต่กระบวนกลวิเศษอย่างล้ำเลิศ สมกับที่หนังสือพิมพ์ในยุโรปลือว่าไม่มีใครว่าทำอย่างไร ถ้าหนังเรื่องนี้เข้าไปเล่นถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อใดขอให้เสด็จไปทอดพระเนตร

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำ นริศ ??

× × ×

ตำหนักปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๔๘๓

กราบทูล สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทราบฝ่าพระบาท

ข่าวราชการ

๑) เมื่อวันที่ ๙ ที่แล้วมา สำนักพระราชวังส่งหมายมาให้ ๒ ฉบับ เป็นหมายกฐินหลวงฉบับ ๑ หมายการพระราชกุศลทรงบำเพ็ญถวาย ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฉบับ ๑ มีหมายกำหนดการใบพิมพ์ส่งมาด้วยอย่างละ ๒ ฉบับ เกล้ากระหม่อมได้แบ่งส่งมาถวายฉบับหนึ่งนี้แล้ว แต่คงไม่สู้มีประโยชน์มากนัก เพราะกำหนดการทั้งสองอย่างนั้นเขาก็ลงพิมพ์ในหนังสือ "บางกอกไตม์" ซึ่งคงจะได้ทอด

พระเนตรทรงทราบแล้ว ทั้งการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นการตามเคยด้วย

๒) ข้อต่อไปนี้แหละมีประโยชน์ที่จะได้ทรงทราบ เพราะเขาไม่ได้ลงพิมพ์ เมื่อวันที่ ๑๓ เขามีหมายบอกว่า สมเด็จพระพันวัสสาจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า และสมเด็จพระเทพศิรินทร์ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณ วันที่ ๑๕ ที่ ๑๖ แล้วได้ทราบข่าวว่า วันที่ ๒๖ ตุลาคม จะเสด็จขึ้นไปประทับแรมที่พระราชวังบางปะอินจนสิ้นเดือนจึงเสด็จกลับ และวันที่ ๒๗ ตุลาคม ทรงทอดกฐินพระราชทานวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๓) ส่วนเกล้ากระหม่อมได้รับหมายให้ไปทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดมหาธาตุยังไม่ได้กำหนดวัน ในหมายบากทางไว้ ว่าจะรับเอาเครื่องกฐินไปก็ได้ โดยวิธีที่รับเอาเครื่องกฐินพระราชทานไปทอดอย่างงุบงิบเป็นส่วนตัว เกล้ากระหม่อมเห็นว่าเป็นการทำไม่ถูก กฐินพระราชทานนั้นแปลว่าโปรดเกล้าฯ ให้ไปทอดแทนพระองค์ ถ้ารับเอาเครื่องกฐินพระราชทานไปทอดอย่างงุบงิบก็เป็นขาดพระเกียรติยศ ที่ทำงุบงิบนั้นคิดจะหลบหนีการแจกจ่ายเจ้าพนักงาน เป็นประเพณีเมื่อไรว่าจะต้องแจกเจ้าพนักงาน เป็นการแสดงน้ำใจอันดีของผู้ไปทอดต่างหากไม่ต้องแจกก็ได้ การทอดกฐินพระราชทานนั้นดีเสียอีกที่กะได้ การทอดกฐินส่วนตัวเสียอีกย่อมกะไม่ได้ หรือจะเป็นด้วยไม่เคยทำก็ไม่ทราบ เกล้ากระหม่อมเคยไปทอดกฐินส่วนตัวที่วัดคลองเตยทีหนึ่ง ออกจะเข็ดๆ ด้วยกะไม่ถูก เป็นต้นว่าพอชาวบ้านเขารู้ว่ามีกฐิน เขาก็วิ่งไปหยิบฉวยเอาเรือของใครมาลงกันเต็มๆลำ แล้วมาพายแข่งกันช่วยงานของเรา เราได้คิดเมื่อไรว่าจะมีเรือแข่ง แต่หน้าเรา

ใหญ่เราก็ต้องแจก ของแจกก็ไม่ใช่วิเศษอะไร ผ้าชุบน้ำอบคนละผืนเท่านั้น แต่เพียงเท่านั้นก็ต้องวิ่งหัวกระทบกัน เพราะไม่ได้ตระเตรียมไว้

กราบทูล

๔) ในคราวนี้ เกล้ากระหม่อมได้ทำบันทึกเรื่อง "เห่ช้า" ถวายมาด้วยทำเป็นส่วนหนึ่งมาต่างหาก อย่างเดียวกับบันทึกเรื่อง "พิธีตรุษ"

ย้อนหลัง

๕) ด่านสิงขร ได้ยินว่าอยู่ทางปักษ์ใต้ เกล้ากระหม่อมเคยคาดว่าจะเป็นช่องที่ออกไปเมืองตะนาวศรี ที่หลังเห็นหนังสือพิมพ์เขาพูดถึงเมืองพม่ามีชื่อ "สิงขร" แต่ไม่ได้ความชัดว่าเป็นอะไรจึ่งได้ดูแผนที่สอบ ที่ในแดนเราตรงออกไปเมืองตะนาวศรีไม่มีหนังสือจดไว้ว่ากระไรเลย แต่ไปพบคำ "สิงขร" ในวงเล็บเข้า จดไว้ติดต่อกับเมืองสิงห์ ซึ่งมีปราสาทหินที่แม่น้ำแควน้อยกาญจนบุรี ดูเป็นที่ว่าเมืองสิงห์จะเป็นสิงขร ไม่ใช่สิงหะ อยู่เหนือด่านพระเจดีย์สามองค์ขึ้นไปอีก ออกจะตื่นขวิด ถ้าด่านสิงขรอยู่ตรงนั้นก็กลายเป็นช่องออกไปเมืองทวาย เพราะอยู่ตรงกัน สอบพระนิพนธ์เรื่องเรารบพม่า มีในหน้า ๒๘๑ ว่า "ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีกับเจ้าพระยาพลเทพ ลงไปรวมพลจัดเป็นกองทัพที่เมืองเพชรบุรีอีกทัพ ๑ คอยต่อสู้พม่าเผื่อจะยกมาทางด่านสิงขร" ในที่นี้เป็นด่านสิงขรอยู่ที่แขวงเพชรบุรี แต่ไม่มีหนังสือจดไว้ในแผนที่ให้รู้ว่าอยู่ตรงไหน ส่วนด่านแม่สอดนั้นเห็นแผนที่ทำให้เข้าใจได้แจ่มแจ้ง มีแม่น้ำลำหนึ่งตกมาแต่เขาแดนจดหนังสือไว้ว่าแม่สอด และมีหนังสือจดไว้ในวงเล็บต่อไปว่า "แม่ลำเมา" แล้วมีพื้นที่อยู่ข้างลำน้ำนั้น ต้องเข้าใจว่าหมายเป็นเมือง เมืองนั้นต้องเป็นเมือง

ฉอด ลำน้ำนั้นจะต้องชื่อ "แม่น้ำเมา" ที่เปลี่ยนชื่อเป็น "แม่สอด" ก็ด้วยอำนาจเมืองฉอดนำไป

๖) นึกถึงสังเกตวันเดือนปีอย่างหยาบ นึกได้ถึงหลักศิลาขุนรามคำแหงครั้งนั้นเรียกปีว่า "เข้า" หมายถึงทำนาปลูกข้าวได้คราวหนึ่ง ไม่ว่าอะไรหมด แต่ก่อนนี้สังเกตกันหยาบ ๆ จำเพาะแต่เท่าที่ต้องการ เช่นอึดใจหนึ่งสองอึดใจเป็นต้น เอาเป็นแน่ไม่ได้ว่านานเท่าไร ต่อมามีนักปราชญ์รวบรวมเอาความสังเกตอย่างหยาบมาทำเป็นมาตราขึ้น เช่น ที่มีในหนังสือเรียน "มูลบทบรรพกิจ" ว่า ๖ เพชรนาทีเป็นปราณ ๑ เข้าใจว่าปราณนั้นหมายเอาอึดใจนั้นเอง อันมาตรานั้นฟังยาก เคยพาหลงไปหลายหนแล้ว เป็นต้นว่าโยชน์ ๑ ซึ่งเคยกราบทูลมาก่อนแล้ว จะเป็นว่ายาวเท่าไรก็สอบเอาแน่ไม่ได้ ที่แท้ก็ประมาณเอาหยาบ ๆ เท่านั้น

ในเรื่องเครื่องวัดเวลา เมื่อเร็ว ๆ นี้พระองค์เจ้าธานีก็ค้นถามมาถึงนาฬิกา คือกะลามะพร้าวลอย อันเป็นมูลแห่งชั่วโมง ด้วยคิดว่าจะได้เคยเห็น จะเคยเห็นอย่างไรได้ ตั้งแต่เกิดมาก็เห็นเขาใช้นาฬิกากลกันเสียแล้วได้เคยเห็นแต่ "อัน" เขาตีไก่ เป็นจอกเจาะก้นลอยในขัน ก็ได้บอกเธอไปตามที่เธอค้นถามมานั้น เพราะนายแลงกาต์แกพิจารณาบทกฎหมายพบที่พูดถึงกะลาลอยล่ม แกไม่เข้าใจพอจึงถามเธอ เธอก็จนจึงมาค้นถามอีกต่อหนึ่ง

ลายพระหัตถ์

๗) เมื่อเมล์วันเสาร์ตุลาคม วันที่ ๑๒ อันเป็นกำหนดควรได้รับลายพระหัตถ์เวรก็ไม่ได้รับ มาได้รับเอารุ่งขึ้นวันอาทิตย์ ลายพระหัตถ์นั้นมีรอยตัดตรวจที่ปีนังเช่นคราวก่อน ให้นึกหนักที่ไม่ได้ทรงรับหนังสือเวร

คิดจะให้หญิงอามคัดสำเนาส่งมาถวายด้วยแล้ว ที่สุดก็ทราบในท้ายลายพระหัตถ์ซึ่งได้รับต่อไปนี้

๘) ในเรื่องเห่เรือ จะกราบทูลความเห็นอันคิดจะแหกกระแซง แต่ไม่จำเป็นจะต้องทรงเชื่อเป็นมั่นเหมาะ จะไม่ทรงฟังก็ได้ ที่แท้ก็เป็นเดาเท่านั้น อาจถูกหรือผิดได้

คำ "มูลเห่" อาจถือเอาเป็นคำหลักได้ ว่าหมายถึงพื้นบทเห่เรือ แต่คำว่า "ช้าลวะเห่" นั้นดูเป็น ชะ–แหละ–ว่า–เห่ ซึ่งไม่เกี่ยวแก่ทำนองว่าร้องอย่างไร คำว่า "สวะเห่" จะหมายถึงเห่อย่างสวะ คือ ต้องเอะอะไปตามบุญตามกรรมก็ได้

อย่างไรก็ดี เรือทุกลำจะต้องพายด้วยเห่ด้วยนั้นเป็นแน่ แต่กระบวนของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ซึ่งไม่ใช่กระบวนหลวงยังต้องมีเห่ การเห่นั้นแสดงว่ารื่นเริง นับประสาอะไรแต่ลากไม้ยังมีร้อง "ซาละพาเฮโล" คำนี้ทางเมืองตานีก็ร้องพายเรือด้วย คำที่ไม่เป็นภาษานั้นมีกำเนิดมาตั้งแต่เต้นแร้งเต้นกาเมื่อสู้กันชนะ ความชนะเป็นสิ่งซึ่งปรารถนา เพราะฉะนั้นเรือทหารที่จะเข้ารบถึงได้ร้องเหะหะไปทั่วกัน ทีหลังก็มีผู้รู้เอาคำที่เป็นภาษาแกมเข้ากับคำที่ไม่เป็นภาษา เช่น "โอเห่เจ้าข้า ปราไชโย" เป็นอย่าง นี่ก็เห็นอยู่แล้วว่าหมายถึงชนะศัตรู แล้วเติมคำที่เป็นภาษาให้มากเข้าอีก ก็กลายเป็นบทเห่เป็นกาพย์กลอนไป ทางอื่นเคยมีเห่เรือเหมือนกันก็ไม่ประหลาด คงเป็นไปโดยหลักอย่างเดียวกัน แม้เราจะจำอย่างเขามาก็จะจำแต่รูปแห่งการกระทำ ไม่ได้จำเอาคำร้องของเขามาด้วย คำที่เราร้องกันอยู่ดูก็เหลวๆ ไม่เห็นมีภาษาสังสกฤตปนอยู่อันจะพึงสังเกตได้ว่าจำเขามา คำว่า เฮ เห่ เห เห็นว่าเป็นคำเดียวกัน

ขอได้ทรงพิจารณาในคำว่า "สิไชย" จะเป็นคำเดียวกับที่เราพูดว่า "สิพาย" ใช่หรือไม่ใช่

๙) เรื่องพระครูวัดฉลองสนุกดี เมื่อเกล้ากระหม่อมไปเมืองภูเก็ตก็ตั้งใจที่จะพบท่าน ด้วยได้ยินชื่อเล่าลืออยู่มาก พอไปถึงท่านก็มาหา แล้วเกล้ากระหม่อมก็ได้ไปหาท่านที่วัด เป็นการเยี่ยมตอบด้วยเพื่อดูทำเลวัดที่ท่านต่อสู้กับพวกจีนด้วย

เมืองภูเก็ตนั้นพื้นที่บ้านเมืองดูเต็มที่ เป็นหลุมเป็นบ่อไปด้วยการขุดแร่ทั้งนั้น จะหาต้นไม้สักต้นหนึ่งก็ยาก ที่วัดฉลองนั้นแหละค่อยมีต้นหมากรากไม้อะไรมากหน่อย ที่เมืองถลางนั้นดูดี มีหมู่ไม้ไร่นา แต่ไม่ได้ขึ้นไป เป็นแต่นั่งยนเรือไปเมืองพังงาผ่านไปเห็นเท่านั้น

เมืองกระบี่ แต่ก่อนดูบัญชีการไปรษณีย์ไม่เข้าใจ ว่าทำไมจึงไม่ไม่มีบุรุษไปรษณีย์ ต่อเมื่อไปเห็นจึงเข้าใจ ที่เป็นตัวเมืองนั้นมีถนนอยู่สายเดียว สั้นนิดเดียว ตัวพนักงานไปรษณีย์เดินไปส่งเอาได้ไม่ยากลำบากอะไร ส่วนเขตในจังหวัดทั้งหมดนั้นไม่มีหนังสือจะต้องเดินส่ง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พระ

บันทึก เรื่องเห่ช้า

ถวาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

---

๑) พระนามพระเจ้าอู่ทอง มีนิทานแปลพระนามว่าบรรทมพระอู่ทอง แต่มีผู้รู้เห็นหลายคนว่าจะผูกนิทานผิด คำว่า "อู่ทอง" จะหมายความว่าขุมทอง คือที่เกิดทอง อย่างเดียวกับคำว่า "อู่ข้าวอู่น้ำ" ความคาดเช่นนั้นก็เห็นชอบด้วยอย่างยิ่ง บัดนี้มาได้พบตำราสมโภชเดือนเจ้าปรากฏเป็นบรรทมพระอู่ทอง จะเป็นนิทานนั้นผูกแปลพระนามตามที่เห็นพระอู่ทองก็ได้ หรือพระอู่ทองทำตามนิทานก็ได้ ไม่มีหลักอันใดจะทราบแน่ได้ นอกจากพอใจจะเชื่อว่าพระอู่ทองนั้นทำขึ้นทีหลัง ทำเข้าหานิทานแปลพระนามพระเจ้าอู่ทอง

ในตำราสมโภชเดือนนั้นเป็นอันขึ้นพระอู่ ๒ หน ขึ้นพระอู่ทองแทนที่ภายหลังเป็นผู้ใหญ่เชิญเสด็จ (อุ้ม) ให้เวียนเทียนครั้งหนึ่งก่อน แล้วจึงขึ้นพระอู่ผ้าทีหลังอีกหนหนึ่ง ข้อผิดแผกกันตามที่เป็นอยู่ภายหลังนั้น ได้กราบทูลทักมาก่อนแล้ว

๒) คำว่า "อู่" กับ "เปล" เห็นจะต่างความกัน "เปล" จะจะหมายความว่าแขวน มีตัวอย่างอยู่หลายอย่าง เช่น เสาเมรุเป็นต้น เอาหัวเสาพาดไว้บนเปลในเวลาทำพิธีเตรียมยก เพื่อให้ยกขึ้นได้ง่าย เพราะหัวเสาสูงอยู่แล้ว และไม่ติดอะไร เรียกว่า "ขึ้นเปล" คำว่า "อู่" จะหมายความว่าที่เกิดหรือที่เกิด แล้วทีหลังเอามาปนกันเสียเป็นว่าสิ่งเดียวกัน

สำหรับเด็กเจ้านอนเรียกว่า "พระอู่" สำหรับเด็กสามัญเรียกว่า "เปล" นั้นดูก็หลวงไปมากอยู่แล้ว ยังซ้ำอะไรที่เป็นรูปยาวรีคล้ายกับที่ให้เด็กนอนก็เรียกว่า "เปล" เช่น ซามรูปรีเรียกว่า "ซามเปล" เป็นต้น นั้นต้องตัดสินว่าเรียกผิด

๓) อันที่เด็กนอนซึ่งเรียกว่า "อู่" หรือ "เปล" นั้น มี ๒ อย่าง อย่างหนึ่งตันอย่างหนึ่งโปร่ง อย่างตันสำหรับใช้ให้เด็กอ่อนนอน ด้วยถือว่าเด็กอ่อนถูกลมไม่ดี หากตันก็กันลมได้เมื่อไกว อย่างโปร่งสำหรับใช้เด็กโตแล้วนอนเพื่อให้ถูกไปกับลมเมื่อไกวเย็นสบายดี เพราะฉะนั้นคำว่า "พระกรงทอง" ได้แก่ที่นอนเด็กอย่างโปร่ง สำหรับพระราชบุตรบุตรีที่ทรงพระจำเริญแล้วบรรทม บทเห่บทใดซึ่งมีคำว่า "พระกรงทอง" จะต้องเป็นบทเห่ในภายหลัง จะเป็นบทเห่สำหรับเวลาสมโภชเดือนหาได้ไม่

๔) บทเห่เจ้านายดูเป็นจำเป็นที่จะต้องแต่งขึ้นใหม่ ให้เป็นภาคเป็นภูมิสมแก่เจ้านาย จะเอาบทเห่ของชาวบ้าน เช่น "กินข้าวเหนียวนึ่ง น้ำผึ้งกะนมควาย" มาใช้ก็เลวเต็มที ในการแต่งใหม่นั้นจะเป็นตามระบอบเก่าหรืออย่างไรก็ตามที แต่คงมีคราวหนึ่งซึ่งฮือแต่งใหม่กันเป็นแน่ ย่อมเห็นได้จากบทกล่อมเจ้าหญิงเยาวเรศรนั้นแสดงว่าแต่งตาม "แฟ่แซ่น"

๕) ให้นึกประหลาดใจที่ได้เห็นบทเห่ เทวดาจับระบำ จำได้ว่าในบทแถะขายศรีเครื่องเล่นเทศน์มหาราชเวสสันดรชาดกก็มี ที่จำไว้ได้ในลางแห่งถ้อยคำเหมือนกับที่มีในบทเห่เดียวกัน เป็นแน่ว่ามีใครก็ใครจะต้องถ่ายเอากันไป

๖) ดูคำแต่งบทเห่ทั้งหมด เห็นเป็นมีอยู่ ๓ อย่างคือ กลอน กับกาพย์ และ ฉันท์ คิดว่าที่เป็นกาพย์และฉันท์นั้นเป็นของแต่งใหม่ทีหลังกลอน คิดดูถึงกระบวนแต่งของเราเท่าที่นึกได้เห็นมีอยู่ ๓ อย่าง คือ (ก) โคลง (ข) กลอน (ค) ร่าย โคลงนั้นมีบังคับทั้งต้องเป็นกคำและเอกโทด้วย บังคับทำไมคิดว่าเดิมจะสำหรับร้องเป็นเพลง บังคับเอกโทเพื่อไม่ให้ขัดกับเนื้อเพลงที่ร้อง แต่จะร้องอย่างไรพูดไม่ถูกเพราะไม่เคยได้ยิน กลอนนั้นคำเก่าที่สุดสังเกตเห็นว่าเป็นวรรคละ ๔ พยางค์ วรรคแรกจะน้อยเพียงมีแต่ ๒ พยางค์เท่านั้นก็ได้ เช่น "เมื่อนั้น" เป็นต้น ทีหลังแต่งกันยาวออกไปทุกที เมื่อยาวถึง ๘ พยางค์ก็เรียกกันว่า "กลอนแปด" แล้วคนที่แต่ง ๘ พยางค์นั้นเอง ย้อนไปดูกลอนเก่าพบเท่าที่เขาแต่งต่อแล้วเป็น ๖ พยางค์ ก็ตั้งชื่อเรียกว่า "กลอนหก" เคยนั้นแต่งต่อกันยาวไปจนถึง ๑๒ พยางค์ ก็ควรเรียกว่า "กลอนสิบสอง" ส่วนสัมผัสนั้นเดิมก็กระทบแต่คำท้าย ยืนไปเท่าไร ๆ อย่างที่ร้องเพลงปรบไก่กันฉะนั้น เมื่อเบื่อหูเข้าจึงเปลี่ยนสัมผัสไปเสียทีหนึ่ง ทีหลังแก้เป็นเปลี่ยนทุกกลอน นั้นยังผลให้คำแห่งกลอนต้องเป็นคู่ จะเป็นคำคี่หาได้ไม่ แต่ก่อนเขาได้ เช่น "รุ่งเช้า ท้าวเสด็จออกท้องโรงคัล" แล้วลงหน้าพาทย์ต่อไปว่า "ลากซาย" ติดไปทีเดียว (จะสังเกตได้ในชื่อหน้าพาทย์ว่าหมายถึงนุ่งลอยชาย) สัมผัสนั้นสำคัญขึ้นทุกที ทีหลังเกิดมีสัมผัสในขึ้นอีกด้วย ส่วนร่ายนั้นแต่งตามสบายใจ จะว่าไปกี่คำก็ได้สุดแต่ให้คำท้ายของวรรคหน้ามี สัมผัส คล้อง กับ วรรค หลัง ก็เป็น แล้ว กระบวนคำแต่งของเรานึกได้แต่ ๓ อย่างเท่านี้

ส่วนการแต่งกาพย์และฉันท์นั้น เราได้มาโดยทางบางลี้อันเป็นของอินเดียเอามาผสมเข้ากับวิธีแต่งคำของเรา แม้เราจะมีตำราแต่งกาพย์และ

ฉันท์อยู่ก็ดี ก็รู้ได้ว่าผูกเอาเองในนี้ เห็นได้จากทางมคธสังสกฤตเขาไม่มีสัมผัสกันเลย แต่ทางเรานี้ถือเอาสัมผัสกันเป็นสำคัญยิ่งใหญ่ แต่งกาพย์พอแต่งได้ด้วยมีกำหนดแต่เพียงว่าต้องเป็นกี่คำและต้องมี สัมผัส คล้องกันเท่านั้น แต่ฉันท์นี้มีบังคับว่าต้องเป็นกี่คำ และบังคับครุลหุทุกคำไปด้วย ทั้งต้องมีสัมผัสด้วย แต่งยากเต็มที ผู้แต่งก็มักขี้ฉ้อเอาครุใช้ในที่ลหุ เพราะในภาษาเราหาลหุยาก แม้ผู้ที่คิดจะไม่แต่งขี้ฉ้อก็ต้องเอาคำมคธมาใช้ เช่นแต่งฉันท์วสันตดิลกว่า "นานาธุมาผลธารา" โดยตั้งใจจะให้อ่านถูกตามครุลหุ ถ้าเป็นฉันท์ภาษามคธแล้วจะอ่านผิดไปไม่ได้ แต่เมื่อเป็นภาษาไทยก็ไม่สำเร็จ เพราะเราอ่านออกเสียงต่างคนก็ต่างอ่านไปต่าง ๆ กัน ไม่ลงรอยเช่นเดียวกัน เช่นคำ "ผล" ถ้าเป็นฉันท์ภาษามคธจะต้องอ่านว่า ผะละ ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ แต่เมื่อเป็นไทยจะมีคนอ่านว่า ผน จะโปรดว่ากระไร จึงตกเป็นว่าผู้อ่านต้องรู้จักฉันท์รู้จักคณะ ถ้าไม่รู้จักก็อ่านให้เป็นฉันท์ไปไม่ได้ที่สุดก็เห็นว่าฉันท์นั้นเป็นของไม่ควรแก่ภาษาเรา ไม่ควรเอามาเล่นเลย

บ้านปลายเนิน
วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๘๓

ที่ ๗/๒๔๘๓

หมายกำหนดการ

พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวันที่ระลึกรัชกาลที่ ๕

ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

วันที่	เวลา	รายการ	ที่	แต่งกาย
๒๓	๑๗.๐๐ น.	สักการพระบรมรูป	พระลาน พระราชวังดุสิต	ครึ่งยศ ประดับ ราชอิสริยาภรณ์
		สวดมนต์พระ ๒๐ รูป เทศน์ สดับปกรณ์พระ ๕๗รูป	พระที่นั่งจักรี	

นายกรัฐมนตรี ในตำแหน่งบังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับบัญชาคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ว่า การพระราชกุศลวันที่ระลึกรัชกาลที่ ๕ ให้กำหนดดังนี้

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พนักงานพระราชพิธีเชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารขึ้นประดิษฐานเหนือตั่งทอง แล้วเชิญพระโกศพระบรมอัฐิ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งพุดตานถม ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ประกอบด้วยเครื่องขัตติยราชูปโภค กับแต่งพระบรมรูปบัญจมราชานุสรณ์ที่พระลานพระราชวังดุสิตไว้

เวลา ๑๗ นาฬิกา คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ออกจากพระราชวังดุสิตไปยังพระลานพระราชวังดุสิต ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงวางพวงดอกไม้ของหลวง และทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมรูปบัญจมราชานุสรณ์ แล้วคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ออกจากพระลานพระราชวังดุสิตมาสู่พระบรมมหาราชวัง ขึ้นพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงจุดธูปเทียนเครื่องราชสักการถวายบังคมพระบรมอัฐิ แล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ ๒๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ จบแล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม พระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ ครั้นจบแล้วพระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงประเคนเครื่องไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ แล้วทรงทอดผ้าพระสงฆ์ทั้งนั้นสดับปกรณ์ แล้วพระสงฆ์อีก ๕๗ รูปสดับปกรณ์

การแต่งกาย แต่งเครื่องแบบครึ่งยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์

สำนักพระราชวัง
หมายมา ณ วันที่ ๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

ที่ ๖/๒๔๘๓

หมายกำหนดการ

พระราชพิธีพระราชทานผ้าพระกฐิน

ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

วันที่	เวลา	กระบวน	วัด	แต่งกาย
๒๑	๑๖.๐๐ น.	รถยนต์	มกุฎกษัตริย์ เทพศิรินทร์ สุทัศน์	ครึ่งยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์
๒๔	๑๖.๐๐ น.	รถยนต์	บวรนิเวศ ราชบพิธ พระเชตุพน	เต็มยศ จักรี หรือจุลจอมเกล้า
๒๕	๑๖.๐๐ น.	รถยนต์และเรือยนต์	เบญจมบพิตร ราชาธิวาส อรุณ	เต็มยศ นพรัตน์ หรือมงกุฎไทย

นายกรัฐมนตรีในตำแหน่งผู้บังคับบัญชาสำนักพระราชวัง รับบัญชาคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ว่า การพระราชกุศลพระราชทานผ้าพระกฐินปีนี้ โปรดให้กำหนดดังต่อไปนี้

วันที่ ๒๑ ตุลาคม เวลา ๑๖ นาฬิกา คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถยนต์หลวง ออกจากพระราชวังดุสิตผ่านพระลานไปตามถนนราชดำเนินเลี้ยวถนนกรุงเกษมทางขวา ไปหยุดรถหน้าวัดมกุฎกษัตริยาราม ขึ้นสู่พระวิหาร ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๑ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ออกจากวัดขึ้นรถไปตามถนนกรุงเกษมเข้าวัดเทพศิรินทราวาส หยุดที่ประตูใน เข้าสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานพระกฐินเป็นวัดที่ ๒ เสร็จแล้วคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถออกจากวัดไปตามถนนกรุงเกษมเลี้ยวถนนบำรุงเมืองทางซ้าย หยุดรถที่หน้าวัดสุทัศนเทพวราราม เข้าสู่พระวิหาร ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงจุดธูปเทียนถวายนมัสการพระศรีสากยมุนีแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ไปสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๓ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถที่หน้าประตูวัดถนนอุณากรรณกลับ

วันที่ ๒๔ ตุลาคม เวลา ๑๖ นาฬิกา คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ขึ้นรถยนต์หลวง ออกจากพระราชวังดุสิตผ่านพระลานไปตามถนนราชดำเนินเลี้ยวถนนพระสุเมรุทางขวา หยุดที่หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร เข้าสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๑ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถ

จากถนนพระสุเมรุ เลี้ยวถนนดินสอทางขวา เลี้ยวถนนราชดำเนินทางขวา เลี้ยวถนนบ้านตะนาวทางซ้ายไปถนนเฟื่องนคร เลี้ยวถนนราชบพิธทางขวา หยุดที่หน้าวัดราชบพิธ เข้าสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๒ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถออกจากถนนราชบพิธ เลี้ยวถนนเฟื่องนครทางขวา เลี้ยวถนนเจริญกรุงทางขวา เลี้ยวถนนสนามไชยทางซ้าย หยุดที่หน้าวัดพระเชตุพน เข้าสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๓ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถกลับ

วันที่ ๒๕ ตุลาคม เวลา ๑๖ นาฬิกา คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขึ้นรถยนต์หลวง ออกจากพระราชวังดุสิตผ่านพระลานไม่เลี้ยวถนนศรีอยุธยาทางซ้าย เลี้ยวถนนนครปฐมทางขวา หยุดรถที่หน้าวัดเบญจมบพิตร เข้าสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๑ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ออกจากวัดขึ้นรถไปตามถนนนครปฐม เลี้ยวถนนศรีอยุธยาทางซ้าย เลี้ยวถนนสามเสนทางขวา เลี้ยวเข้าถนนวัดราชาธิวาส เมื่อถึงวัดแล้วลงเข้าสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๒ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ไปลงเรือยนต์หลวงที่ท่าวัดราชาธิวาส แล่นไปเทียบท่าวัดอรุณราชวราราม ขึ้นสู่พระอุโบสถ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ ๓ เสร็จแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ลงเรือที่ท่าวัดอรุณราชวราราม แล่นมาเทียบท่าราชวรดิฐ ขึ้นรถกลับ

การแต่งกาย

วันที่ ๒๑ ตุลาคม แต่งเครื่องแบบครึ่งยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์

วันที่ ๒๔ ตุลาคม แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์ สวมสายสะพายขัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี หรือราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

วันที่ ๒๕ ตุลาคม แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ประดับราชอิสริยาภรณ์ สวมสายสะพายนพรัตนราชวราภรณ์ หรืออิสริยาภรณ์มงกุฎไทย

สำนักพระราชวัง

หมายมา ณ วันที่ ๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยพิทยา ถนนบ้านตะนาว พระนคร โทร. 20005
นายจำลอง หลิมสาโรช ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา 2/2502